

बाबू राजेंद्रप्रसाद

(चरित्र व कार्यपरिचय)

संस्कृत ८ भाग]

[रा. प्र. कानिदकर.

मुद्रक व प्रकाशक
शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणे (२).

प्रस्तावना.

मुंबई कॉॅंग्रेसचे अध्यक्ष बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचें जीवनचरित्र म्हणजे लोकोत्तर त्याग, अविभ्रात सेवा व अदळ निष्ठा या गुणांचें मूर्तिमंत प्रतीकच होय. त्यांच्या अखंड राष्ट्रसेवेचें म्हनीय उदाहरण हिंदी तऱ्णाना आदर्शभूत व अनुकरणीय आहे, हें सांगणें नकोच. हिंदी राजकारणाच्या क्षितिजावर आज जे असंख्य तारे झळकत आहेत, त्यात आपल्या अदळ-पणानें राजेंद्रबाबूंना धुवाचें स्थान अलंकृत केलें आहे, हें कोणत्याही मान्य करावें लागेल. श्री. राजेंद्रबाबूंचें चरित्र म्हणजे स्वार्थनिरपेक्ष लोकसेवेचा ओजस्वी संदेशच होय.

या पुस्तकांत श्री. राजेंद्रबाबूंच्या जीवन चरित्रावरोबर त्यांच्या कार्याचाही परिचय करून देण्यांत आला आहे. तसेंच व्यक्ति या नात्यानें त्यांच्या अंतरंगाची ओळख करून देण्यासाठीं एका प्रकरणां त्यांचे उद्धोधक विचार मांडण्यांत आले आहेत. या पुस्तकाच्या कार्मा पाटणा येथील विहार हिंदी मंदिरानें प्रसिद्ध केलेल्या राजेंद्रबाबूंच्या चरित्राचा जो विशेष उपयोग झाला, त्याबद्दल मी लेखकाचा अत्यंत ऋणी आहे. त्याशिवाय महात्मा गांधीची आत्मकथा, खादीचें अर्थशास्त्र, चम्पारण्यमें महात्मा गांधी, 'यंग इंडिया'तील निवडक लेखांचे संग्रह, मातृभूमि अद्रकोश (क्षांशी), महात्मा गांधी (सीताकांत) इत्यादि पुस्तकांचीही बरीच मदत झाली आहे. हिंदुस्थान रिव्यू, सर्व लाइट, मॉडर्न रिव्यू, इंस, (काशी), कर्मभूमी, लोकमान्य, नवाकाळ, ज्ञानप्रकाश वगैरे नियतकालिकांचाही योद्ध्या बहुत प्रमाणांत उपयोग झाला आहे हें नमूद केलें पाहिजे. माझे मित्र श्री. रा. गो. कानडे, सहस्रपादक 'ज्ञानप्रकाश' व श्री. प्र. श्री. चापेकर यांचे या चरित्राच्या कार्मा जें निरपेक्ष सहाय्य मिळालें, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

विजयी दशमी,

१७. १०. १९२४

“ देशसेवेपलीकडे माझी दुसरी कोणतीच महत्त्वाकांक्षा नाही. माझ्या आयुष्यांत जर कोणते सर्वोच्च व एकमेव ध्येय असेल तर देशसेवा येवढेच आहे. ”

* * *

“ स्वराज्य प्राप्तीसाठी कोणताही कार्यक्रम आखण्यांत आला तरी सेवा आणि त्याग या दोन मार्गाशिवाय स्वातंत्र्य मिळणे शक्य नाही. ”

* * *

“ ज्या राष्ट्राला आपल्या अन्नवस्त्रासाठी परक्यांवर अवलंबून रहावे लागते त्याची शंभर वर्षे भरण्यास वेळ लागत नाही. ”

* * *

“जगांत अत्यंत हीन व अधम दर्जाची कोणती गुलामगिरी असेल ती बौद्धिक गुलामगिरी होय.”

—बापू राजेंद्रप्रसाद.

अनुक्रमणिका.

भूमिका	३
प्र. १—आयुष्याची पूर्वतयारी.	१०
कुलवृत्तांत—शिक्षण—प्रेसिडेन्सी कॉलेज— एकभविष्य—विद्यार्थी जीवन	
प्र. २—कर्तृत्वाला सुरवात.	२३
भूमिहार ब्राम्हण कॉलेज—वकिलाचा कारकून— भारत सेवक समाज—गोखले—प्रसाद—मुलाखत— बडील बंधुना पत्र—गांधीजी व नापूजी.	
प्र. ३—वकिलीचा व्यवसाय.	४२
हायकोर्ट वकील—पाटणा हायकोर्टांत— विलायत यात्रा— ऑस्ट्रियांत— राजेंद्रबाबूवर हल्ला.	
प्र. ४—राजेंद्रबाबू व काँग्रेस.	५२
काँग्रेस कार्य—सत्याग्रहांचा लढा—महात्माजींचें पत्रक राजेंद्रबाबूंची मुलाखत—राजेंद्रबाबूंची विनंति— राष्ट्रपति राजेंद्रबाबू.	
प्र. ५—विविध क्षेत्रांतील कामगिरी.	६९
चम्पारण्य—शिक्षणकार्य—साहित्यसेवा— विद्यार्थ्यांची संघटना.	

- अ. ६—सेवाव्रत. ८१
 लोकसेवेची तळमळ—महापूर—दुष्काळ—
 बिहारभूकंप—जाहीरपत्रक—भूकंपनिवारक कमिटी—एक
 मुलाखत—भूकंप फंड.
- अ. ७—राजेंद्रबाबूंचे उद्बोधक विचार. ९६
 हल्लीची-शिक्षणपद्धति-मातृभाषेतील शिक्षण-राष्ट्रीयत्व
 व साहित्य—न्यायकोर्टे व वकील—चंपारण्यांत महान्सा
 गांधी—गांधीजींचें राष्ट्रकार्य—खादी—काँग्रेस व जातीय
 निवाडा—काँग्रेस व निवडणुका.
- अ. ८—राजेंद्रबाबू व लोकमत. ११५
 ' माझे सहकारी '—बिहारचे आद्यदैवत—पस्तीस
 वर्षापूर्वी—राजेंद्रबाबूंची लोकप्रियता—दीनबंधु—
 काँग्रेसचे अध्यक्ष—राष्ट्राचा गौरव—काँग्रेसका
 सभापतित्व—राजेंद्रबाबूंचें अभिनदन—हमारा राष्ट्रपति.
- अ. ९—उपसंहार. १२२
 खाजगी जीवन—उपसंहार.
 परिशिष्ट १२५
 चरित्रातील महत्त्वाचे प्रसंग—मानसन्मान.

बाबू राजेंद्रप्रसाद.

भूमिका.

विहार ही एक पुण्यभूमि आहे. या पुण्यभूमीत आजपर्यंत अनेक महापुरुष अवतीर्ण झाले आहेत व आजही एका थोर पुरुषाच्या अवतारामुळे ती भूमि पुण्यपावन झाली आहे. अशा थोर राष्ट्रभक्ताला जन्म देण्याचे भाग्य ज्या विहारला लाभले त्याचा कोण हेवा करणार नाही ? या राष्ट्रभक्ताला ' दिदारचे गांधी ' असे आदरणीय नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. या साधुपुरुषाने आपल्या प्रांतालाच सौभाग्य मिळवून दिले आहे असे नाही, तर आपल्या सेवावृत्तीने त्याने हिंदूभूमीचे भाग्य उजळले आहे. सध्यां हिंदुस्थानांत ज्या असामान्य विभूति केवळ राष्ट्रकल्याणासाठीच जणू काय जन्माला आल्या आहेत, त्यांत या महात्म्याची वज्याच प्रामुख्याने गणना केली पाहिजे. या प्रातःस्मरणीय महापुरुषाचे नांव बाबू राजेंद्रप्रसाद.

बाबू राजेंद्रप्रसाद हे विहारचे अधिदैवत आहे. बाबूजींनी आपल्या निरपेक्ष सेवावृत्तीने विहारी जनतेची अंतःकरणे इतकी काबीज केली आहेत की, तिने बाबूजींना आपल्या हृदयसिंहासनावर बसविल्यास अप्रश्चय काय ? विहार म्हणजे राजेंद्रप्रसाद व राजेंद्रप्रसाद म्हणजे विहार इतकी विहारशी त्यांची एकात्मता झाली आहे. विहारावर जरी ११

सरकारची राजसत्ता असली तरी बाबूजी हेच विहारचे अनाभिपिक्त राजे आहेत नुसते राजे नाहीत, तर राजेंद्र आहेत. असे म्हणतात फी, परवांच्या भूकंपाच्या वेळी बाबूजींची 'राजेंद्रता' जाणूनच आपद्प्रस्तांच्या मदतीसाठी बाबूजींची तावडतोप मुक्तता करण्यात आली. कारण विहाराच्या सघटनेचे व संकटनिवारणाचे कार्य राजेंद्र बाबूशिवाय होणे सरकारला अशक्य वाटत होते, असे म्हणतात. फाही असो, राजेंद्रबाबूचे आगमन होते न होते तोच, भूकंपनिवारण कार्याची चक्रे जोरजोराने फिरू लागली व निवारणाच्या कार्याला पाहता पाहता मोठे विधायक स्वरूप प्राप्त झाले. राजेंद्रबाबूंच्या अखंड सेनाधर्माचे हे प्रतीकच होय, असे म्हटल्यास चालेल. विहारी जनता सरकारपेशां राजेंद्रबाबूंना किती चहात आहे व त्यांच्यावर किती निस्सीम प्रेम करीत आहे ते परवांच्या भूकंपाच्या प्रसंगी प्रत्यक्ष आलेच आहे. बंगालला दासबाबूंचा जितका अभिमान नसेल किंवा महाराष्ट्राला लोकमान्यांबद्दल जितकी निष्ठा वाटत नसेल, अगर गुजराथला महात्मजींविषयी जितकी आत्मीयता वाटत नसेल, त्यापेक्षाही जास्त अभिमान, निष्ठा व आत्मीयत्व विहारी जनतेला राजेंद्रबाबूंबद्दल वाटते.

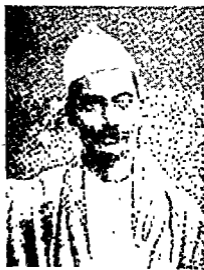
राजेंद्रबाबूंच्या चरित्राचे सार, एका शब्दांत सांगायचे म्हटल्यास, 'सेवा' या शब्दात सांगता येईल. त्यांच्या चरित्राचे जरी अनेक पैलू असले तरी प्रत्येक पैलू सेवेच्या तेजाने शक्य आहे. त्यांच्या जीवनचरित्रांतला धोणताही प्रसंग पहा, त्याला देशसेवेचे, लोकसेवेचे किंवा अनाथसेवेचे अधिष्ठान नाही, असे आढळत नाही. दीन दुःखिताची सेवा करावी, अनाथ-अपंगांच्या मदतीला जावे, व हर प्रकारे दुःखी व शोचनी जीवांच्या उपयोगी पहावे हे राजेंद्रबाबूंचे जीवित कार्य आहे, असे म्हटल्यास चालेल. दुसऱ्याचे दुःख पाहिले की त्यांच्या हृदयाला यानना होतात. दुसऱ्याच्या पायाला घांटा कोळ्याची त्यांच्या शोच्यांतून पाणी येते. राजेंद्रबाबूंचे हृदय इतके दाम्ने

व सहानुभूतिपूर्ण आहे की, त्यांना साधु म्हणणेंच अधिक समुचित होईल. जणू काय अनाथांची सेवा करण्यासाठीच त्यांनीं जन्म घेतला आहे, असें त्यांचें सेवाव्रत पाहून वाटू लागतें. त्यांच्या सेवेचें कोणालाही मोल करतां येणार नाहीं. यश, कीर्त किंवा द्रव्य यांची यत्किचित्तही पर्वा न करतां किंवा कशाच्याही मोहांत न पडतां निःस्वार्थीपणानें केलेली सेवा अनाथांच्या ठिकाणीं रुजू झाल्याशिवाय कशी राहिल ? सेवा करतांना ते स्वतःला, कुटुंबाला, किंवा चराचर जगाला विस्तरून जातात. सेवेचें हें व्रत किती घोर व रडतर आहे, याची त्यांना प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कल्पना येणार नाहीं. त्यांची एकंदर मनोवृत्ति पाहिली, तर त्यांना ' दीनवत्सल ' किंवा ' दीनबंधु ' असेंच न्णणें योग्य वाटेल. राजेंद्रवाढूंच्या चारि-याचें सारसर्वस्व त्यांच्या दीनबंधुत्वांत आहे.

त्यांना प्रसिद्धीची किंवा कीर्तीची मुळांच लालसा नाहीं. द्रव्याची तर त्याहून नाहीं. कलकत्ता व पाटणा येथील द्यायकोर्टांत बकिली करतांना त्यांनीं हजारों रुपये मिळविले. पण त्यांना कधीं द्रव्याची अभिलाषा उत्पन्न झाली नाहीं. त्यांना द्रव्येपणा जशी नाहीं तशी लोकेपणाही नाहीं. त्यांनीं मनांत आणलें असतें, तर ते आज विहारचे नमात्र होऊन बसले असते. पण परोपकार व लोकसेवा हा त्यांचा स्वभावधर्म असल्यामुळे अगदीं पाहिल्यापासून त्यांनीं जनसेवेकडे आपलें लक्ष वळविलें. सेवा हेंच त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय आहे. आज जरी ते राजकीय पुढारी म्हणून राजकारणाच्या नभोमंडळांत झळकत असले तरी राजकारण हें त्यांना आपल्या सेवाव्रतापुढें दुय्यम दर्जाचें वाटतें. महात्मा गांधींनीं जसें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, ' अनिच्छन्नपि वाण्येय बलादिव नियोजितः । या न्यायाने मी राजकारणेंत बडलों आहे ' त्याचप्रमाणें राजेंद्रवाढूंची मनोवृत्ति आहे असें म्हटल्यास चालेल. सभासंमेलनापेक्षां व लेखन्यायानापेक्षां

त्यांना अनाथसेवा व विधायक कार्य अत्यंत महत्त्वाचें वाटतें. ते आज वीस वर्षे कॉंग्रेसमध्ये भाग घेत आहेत; पण कॉंग्रेसच्या अधिवेशनापेक्षां एकाद्या दैवी आपत्तीच्याच वेळीं त्यांचे नांव ऐकूं येत असतें. आपल्या कार्याचा पोकळ गाजावाजा व्हावा असे त्यांना वाटत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, ते प्रसिद्धीच्या अगदीं विरुद्ध आहेत. ते आज इतकीं वर्षे गाजावाजा न करतां जें विधायक कार्य करित आहेत, त्याची फारच थोड्यांना माहिती असेल. प्रसिद्धीकडे किंवा मानसन्मानाकडे ते कधीं पहात सुद्धां नाहींत. सेवान्त चालवितां यावें, या हेतूनेच केवळ ते राजकारणांत पडले आहेत. खादी, राष्ट्रीय शिक्षण, इत्यादि कॉंग्रेसचें कार्य ही लोकसेवाच आहे, हें जाणून त्यांनीं आपलें सर्वस्व विधायक कार्यांत वेचलें आहे. या कार्यांत ते १९२० पासून तहत आजपर्यंत एकसारखे निमग्न आहेत. त्यांना सर्वांत विशेष महत्त्व कशाचें वाटत असेल तर तें खादीचें वाटतें. दरिद्रीनारायणाचा उत्कर्ष जर कशांनें होत असेल, तर तो खादीनेंच होईल, अशी त्यांची दृढ श्रद्धा असल्यामुळे त्यांनीं आपल्या विहार प्रांतांत राष्ट्रीय शिक्षणापेक्षां खादीला अधिक उच्च स्थान दिलें आहे. त्यांनीं 'खादीचें अर्थशास्त्र' हें पुस्तक लिहून खादीची उपयुक्तता जनतेपुढें मांडली आहे. खादीचें श्रेष्ठ व पदविषयाच्या कामीं या पुस्तकांतूनचें दुसरें उपयुक्त पुस्तक कचिनच असेल. हिंदुस्थानांतल्या इतर प्रांतिक पुढाऱ्यांत व राजेंद्रबाबूंत जर कोणतें महत्त्वाचें अंतर असेल, तें हेंच कीं राजेंद्रबाबूंनीं संपटनेची व विधायक कार्याची किंमत बरोबर ओळखली आहे व त्याप्रमाणें तें आपलें कार्य अत्यंत एकनिष्ठें करित आहेत.

१९१३, १९२३, १९३० व १९३४ या चार वर्षीं विहारमध्ये महापूर, दुष्काळ व धरणांपे या भयंकर जापानी ओढ्यांच्या राजेंद्रबाबू ताबडतोब तयें धांवत गेले व त्यांनीं आपद्ग्रस्तांना सहाय

बाबू राजेंद्रप्रसाद

शत्रु गणेशप्रसाद

पौंचविश्याची आपल्याकडून शिकवत केली. या दैवी संकटाच्या वेळीं राजेंद्रवाचूची सघटनाशक्ति, निरलस कार्यकर्तृत्व व निरपेक्ष सेवा या गोष्टी विशेष प्रामुख्यानें जनतेच्या निदर्शनास आल्या. महात्मा गांधींच्या बरोबरही त्यांनीं चंपारण्यांत वरेच काम केलें. गांधीजींच्या विभूतिमत्त्वाचा वावूजींच्यावर चिरस्थायी परिणाम झाला आहे. गांधीजीमुळेच वावूजी राजकारणाच्या क्षेत्रांत प्रामुख्यानें भाग घेऊं लागले. १९३०-३२ च्या कायदेभंगाच्या सर्वव्यापी चळवळींत त्यांनीं विहार प्रांताचें नेतृत्व आपल्या हातीं घेऊन कायदेभंगात भाग घेतला. या लढ्यांत त्यांच्यावर तीन कारागृहवासाचे प्रसंग आले. दोनदा सहा महिने व तिसऱ्यादा १५ महिने. तिसऱ्या तुरुंग वासाच्या शेवटीं शेवटीं आजारी पटल्यामुळें त्यांची मुदतीपूर्वीच मुक्तता झाली. या दोन वर्षांच्या अवधीत ते दोन वेळीं काँग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष नेमले गेले होते. १९३० सालीं जगन्नाथपुरी येथे काँग्रेसचें जें अधिवेशन भरणार होतें, त्या वेळीं वावूजींचीच अध्यक्ष पदावर निवडणूक झाली होती. पण कायदेभंगाच्या युद्धामुळे ते अधिवेशन होऊ शकलें नाहीं. ह्यामुळे १९२४ सालीं मुंबईला भरणाऱ्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाची माळ त्यांच्या गळ्यांत घालण्यात आली आहे. राजेंद्रवाचूंचे कार्य एवढें मोठे आहे कीं, काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा राजमुद्रट त्यांना अर्पण करणे हें केव्हाहि सुयोग्यच ठरेल.

राजेंद्रवाचू हे स्वभावानें अगदीं साधे व ऋजुवृत्तीचे आहेत. त्यांच्या अर्गी सौजन्य तर इतके, जमालीचें आहे कीं, सौजन्यानें राजेंद्रवाचूंच्या रूपानेच अवतार घेतला आहे, असें एखाद्याला वाटावें. 'साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी' या तत्त्वांचे प्रत्यक्ष स्वरूप जर कोणास पहावयाचे असेल, तर त्यानें राजेंद्रवाचूंचे दर्शन घ्यावे. अविमान, गर्व किंवा तुच्छता बुद्धि या दुर्गुणांचा त्यांच्या ठायीं अत्यंत भाव आहे. त्यांच्या नम्रपणापुढें लोहाज्यानेहि नम्र व्हावें. महात्मा

गांधींची अहिंसा वृत्ति जर कोणा पुढाऱ्यांत पूर्णपणे वाणली असेल, तर ती राजेंद्रवाचूंच वाणली आहे, हें सांगणे नकोच. दुसऱ्याचें मन यत्किंचित्ताहि दुखावूं नये, म्हणून ते किती जपत असतात, हें ज्यांना माहित आहे, त्यांनाच बाबूजींच्या विशुद्ध अहिंसाव्रताची कल्पना येईल. ते कधी रागावत नाहीत की, कोणत्याहि विकाराच्या आधीन होत नाहीत. नम्र वृत्ति, सौजन्य, दया, प्रेम, सहानुभूति इत्यादि गुणांमुळे सर्वांना त्यांच्याबद्दल प्रेम वाटते. ते एकप्रकारें 'अज्ञात-शत्रू' च आहेत. राजेंद्रवाचूंमुळेच विहारमधील कार्यकर्त्यांत इतर प्रांतांसारखे पक्षोपपक्ष नाहीत. सरकारलाहि राजेंद्रवाचूंबद्दल प्रकारचा आदरपूर्ण धारू वाटतो. विहार भूकंपान्या वेळीं राजेंद्रवाचूं 'महा धेण्यासाठी गव्हर्नरकडून त्यांना वेळीं अवेळीं घोलावणें येत असे व त्याप्रमाणें बाबूजी भूकंपाच्या कार्यासाठी गव्हर्मेंट हाऊसवर जातहि असत. त्यांच्या अंगांत लहानपणापासूनच धार्मिक वृत्ति मुरलेली आहे. त्यांची ईश्वरावर विशेष निष्ठा असून ते दररोज उपासना केल्याखेरीज निजत नाहीत. ते कायस्थ ब्राह्मण आहेत, तरी आचारविचारांत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांहून ते रतिभरहि कमी नाहीत. पं. मालवीयांप्रमाणें त्यांच्या नित्यपाठांत भगवद्गीता असते व ते एकादशाहि करतात. पण पंडितजीसारखे ते कर्मठ नाहीत. त्यांच्या माधुवृत्तीमुळे त्यांच्याभोवती पावित्र्याचें इतकें उदात्त वातावरण असतें की, कोणाहि व्यक्तीच्या अंतःकरणांत प्रथमदर्शनीं त्यांच्याबद्दल आदरभावच उत्पन्न व्हावा. राजेंद्रवाचूंंचे उज्वल चारित्र्य हिंदी तर्णांनीं आदर्शभूत म्हणून आपल्यापुढें अवश्य ठेवावें.

१९१७ सालीं महात्मा गांधींनीं जेव्हां अंधारण्यांत प्रवेश केला, तेव्हांपासून जाजतागायत ते गांधीजींचे निष्ठावंत अनुयायी बनले आहेत. त्यांचा १९१२ सालापासूनच काँग्रेसशी संबंध आहे. पण विशेषतः १९२० सालीं काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें त्यांनीं आपली भरभराटीची

मकिली सोडली, तेव्हांपासून गेली १४ वर्षे ते काँग्रेसचे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत. असहकारितेच्या व्यापक ठरावाप्रमाणे त्यांनी १९२१ साली पाटणा येथे राष्ट्रीय विद्यापीठ सुरू केलें व स्वादीच्या कार्यक्रमाकडे आपले सर्वस्व वळविलें. राजेंद्रवावूंच्या अलीफडच्या राष्ट्रीय कामगिरीची अधिक जोळख करून द्यावयास नकोच.

राजेंद्रवावू हे मोठे शिक्षणप्रेमी व थोर साहित्यभक्त आहेत, ही गोष्ट फारच थोड्यांना माहीत असेल. पाटणा युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याच्या कार्मी व त्या युनिव्हर्सिटींत हिंदीचा माध्यम म्हणून प्रवेश करण्याच्या कार्मी राजेंद्रवावूंनी केलेले परिश्रम विहारच्या शैक्षणिक इतिहासांत नमूद करण्यासारखे आहेत. हिंदी भाषेबद्दल हि त्यांना अतिशय अभिमान असून हिंदी भाषेचा प्रसार करण्यासाठी ते वेळो-वेळीं झटत असतात. राजेंद्रवावूंच्या हिंदी प्रेमासुळेच कोकोनाडा, पाटणा, दरभंगा, कांगडी इत्यादि ठिकाणच्या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी त्यांची योजना करण्यांत आली होती.

याप्रमाणे दीनानंदु राजेंद्रवावूंच्या विविध कार्यांचे स्वरूप संक्षिप्त-पणे सांगतां येईल. मुंबई काँग्रेसतें अशा थोर राष्ट्रभक्ताची अध्यक्ष-पदाची योजना केली यांत बावूजींच्या गौरवापेक्षां काँग्रेसचाच गौरव प्राधिक आहे, हें काय सांगायचास पाहिजे !

प्रकरण पाहिलें.

आयुष्याची पूर्वतयारी.

कुलवृत्तांत

बाबू राजेंद्रप्रसाद हे असल बिहारी असून सेवा, सौजन्य, श्रद्धा, आतिथ्य इत्यादि अनेक आदर्श बिहारी गुणाचा त्यांच्या ठिकाणी आदर्श सगम झाला आहे. त्यांचे घराणें कुलीन कायस्थांचें. बंगाल, बिहार व संयुक्तप्रात या प्रातात कायस्थांची अनेक संपन्न व प्रसिद्ध घराणीं बिखुरलेलीं आहेत. त्यांपैकीच एका कुलीन घराण्यात शके १८०७ च्या मार्गशीर्ष पौर्णिमेला राजेंद्रबाबूंचा जन्म झाला. सारण जिल्ह्यातील जिरादेई हें खेडेगांव राजेंद्रबाबूंचें जन्म-प्रात. बाबूजींचें वय आज ४९ वर्षांचें असून ता. ३ डिसेंबर १९३४ रोजी त्यांना पन्नासावें वर्ष लागेल.

राजेंद्रबाबूंचें घराणें बिहार प्रातात महशूर आहे. त्यांच्या घराण्याचें नांव कोणाला ऐकून ठाऊक नाहीं, अशी व्यक्ति कचितच आढळून येईल. महात्मा गांधींच्या पूर्वजाप्रमाणें बाबूजींच्या पूर्वजानींहि कुठल्या ना कुठल्या सस्थानात दिवाणगिरीची कामे केलीं आहेत. असे सांगतात की, त्यांचे एक फार प्राचीन पूर्वज फत्तेपूर शिमीनजीक रहात असत व ते फत्तेपूर शिमीनच्या राजाची दिवाणगिरीहि करीत असत. सुमारे दोनशें वर्षापूर्वीची ही गोष्ट आहे. वरिष्ठ काळानंतर हे पूर्वज फत्तेपूर शिमीनून निघून सयुक्त प्रातातील अमोटा या गांवा

दासल झाले. पुन्हां त्या घराण्यापैकीं बाबू हुलमन पांडेय हे अमोडा सोडून वलिया येथें गेले व तेथें राज्य करीत असलेल्या हरदी राजाचे दिवाण झाले. पुष्कळ वर्षांनंतर त्यांच्या पांचव्या पिढीत जन्माला आलेले बाबू चिन्नुदास यांनीं वलियाचा त्याग केला, व ते सारन जिल्ह्यांतील जीरादेई या गांवीं आले व तेथेंच घर बांधून स्थायिक झाले. त्यांच्या मुलाबाळांनीं तेथें कांहीं जमीन खरेदी केली व ती वाढवतां वाढवतां ते एक मोठे जमीनदार होऊन वसले. बाबू चिन्नुदासच्या पांचव्या पिढीत दिवाण चौधुरलाल या नांवाची एक लोकप्रिय व्यक्ती होऊन गेली. सारन जिल्ह्यांतले हथुआचे राजे महाराज छत्रधारी साही व महाराज इन्द्रप्रताप साही या दोघांच्याही राजवटीत बाबू चौधुरलाल यांनींच दिवाणगिरी संभाळली होती. त्यांच्या कर्तव्यगारीमुळेच केवळ हथुआ राजाचें उत्पन्न वाढून त्याचा राजिना एक-सारखा भरतच गेला. महाराजही चौधुरलालांची स्वामिनिष्ठा, इमानीपणा व कर्तृत्व पाहून त्यांच्यावर अलोट खूप होते. राजदरवारांत त्यांचा मानसन्मानही विशेष असे. महाराज इन्द्रप्रताप यांच्या मृत्यूनंतर चौधुरलाल गोरखपूर जिल्ह्यांतील तमकुही राजाचे दिवाण म्हणून काम करूं लागले. बाबू चौधुरलाल हे बाबूराजेंद्रप्रसाद यांचें आजे जे बाबू मिश्रीलाल त्यांचे सख्ये बंधू होत. बाबू मिश्रीलाल वयाच्या एकविसाव्या वर्षीच वारले. त्या वेळीं त्यांचे चिरंजीव व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचे वडील, बाबू महादेव सहाय हे फक्त दीड वर्षांचे होते. त्यामुळे त्यांच्या पालनपोषणाचा भार दिवाण चौधुरलालांजवळ पडणें सांझिक होते. बाबू महादेवसहाय हे एक साधुपुरुषच होते असें म्हटल्यास चालेल. दीन दुवळ्यांची व अनाथ अपंगांची सेवा करण्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटे व आपलें सर्व आयुष्य त्यांनीं परापरगुरांतच झिजविलें. त्यांना आर्यवेद व युनानी औषधपद्धतीची चांगलीच माहिती होती व ते दोन्ही प्रकारच्या वैद्यविद्येत सारखेच

निष्णात होते. या विद्येचा भरपूर उपयोग करून घेण्यांत व जना-
यांना फुडट औषधोपचार करण्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटे.
आपल्या स्वतःच्या सर्चानें निरनिराळ्या प्रकारचीं औषधें तयार
करून ते गोरगरीबांना वाटीत असत. वैद्यकी हा कांहीं त्यांचा धंदा
नव्हता. परोपकाराच्या आवडीमुळे त्यांनीं हा वैद्यकीचा पेशा स्वीकारला
होता. वडिलांप्रमाणें राजेंद्रबाबूंची आईही मोठी साधवी होती. तिचें
हृदय धोर, मन विशाल व स्वभाव अत्यंत सज्जन होता. तिचेंच हे
अमोल स्वभावगुण राजेंद्रबाबूंच्या ठिकाणीं संक्रान्त झाले आहेत असें
म्हणण्यास हरकत नाहीं. परोपकार व लोकसेवा हीं दोन महाव्रतें
राजेंद्रबाबूंनीं जीं आपल्या आयुष्यांत घेतलीं त्यांना त्यांच्या मातेचीच
बहुधा प्रेरणा असावी. राजेंद्रबाबूंची आई म्हणजे एक रक्षादेवता होती.

राजेंद्रबाबू मिळून एकंदर पांच भावंडे. तीन वडिणींपैकीं दोन निव-
र्तल्या असून सध्यां एक हयात आहे. भाऊ एकच. त्याचें नांव बाबू
महेंद्र प्रसाद. ते १९३४ च्या जून महिन्यांत आपल्या घराचे ६० वे
वर्षीं धारले. ते कौन्सिल ऑफ स्टेटचे सभासद होते. सर्व भावंडांत
राजेंद्रबाबू हे श्रेष्ठेष्ठ. महेंद्रबाबू व राजेंद्रबाबू या दोघांचें प्राथमिक
शिक्षण वडिलांच्या देसरेखेतर्फीं सुरूं झालें.

शिक्षण

बाबूजींच्या गांवीं त्या वेळीं आजच्याप्रमाणें शाळेची सोय नसल्या-
मुळे राजर्गी रीतीनें एकादे हिंदु गुरुजी अगर मुसलमान मौलवी
मुलांना शिकवीत असत. जर्पातू हे शिक्षण म्हणजे परंपरेनें चालत
आलेलें ठराविक असे. पंडितजी अगर मौलवी घोगीही असो, विद्या-
भ्यांना मनापामून व आपलेपणानें शिकविण्यांत घोगीही सुचराई
घरत नसे. पंडितजी रूपावर्गी, समामचक्रापामून सुरघात घूमून
काव्यव्याकरणापर्यंत संस्कृतधें घरेच शिक्षण देत, तर मौलवी उर्दू

फार्शीत चांगली गति हाईल इतपत शिकवात असत. राजेंद्रवावूंचें शिक्षण पहिलीं कांहीं वर्षे अशाच गुरुंजींच्या हाताखालीं होऊन त्यांनीं फार्शीमध्ये वरेंच प्राविण्य संपादन केलें. इंग्रजीचा त्या वेळीं गंधही नव्हता. नाहीं तर दहाव्या वर्षींच राजेंद्रवावूंची तयारी मॅट्रिक-इतकी सहज झाली असती. ते पहिल्यापासूनच बुद्धीनें चलाव असल्यामुळे कोणत्याही विषयाचें आकलन करण्यास त्यांना यत्किंचितही वेळ लागत नसे अगर प्रयास पडत नसत.

ह. स. १८९३ सालीं वयाचे नववे वर्षीं छपरा येथील हायस्कूल मध्ये त्यांचें नांव दाखल करण्यांत आलें. तेथें त्यांचें संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण सुरू झालें. शाळेंत आल्याबरोबर त्यांनीं इतकी तीव्र बुद्धी दाखविली कीं हेडमास्तरांनीं त्यांनीं दुसरेच वर्षीं एकदम तिसऱ्या इयत्तेंत बसविलें. पुढें १८९५ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत ते आपल्या बंधूकडे पाटण्यास गेले व तेथें टी. के. घोष यांच्या शाळेंत त्यांनीं आपलें नांव नोंदविलें. तिथें दोन वर्षे काढल्यानंतर महेंद्रवावूंनीं डॉक्टर होण्यासाठीं कलकत्त्याचा मार्ग स्वीकारला त्यामुळे पुन्हां राजेंद्रवावूंचेर पाटणा सोडण्याचा प्रसंग आला. ते परत हथुआला गेले व तिथल्या हायस्कूलांत जाऊं लागले. पण तिथलें एकंदर शिक्षण त्यांना मनासारखें न वाटल्यामुळे त्यांचा विरस झाला व ते आजारी पडले. १८९८मध्ये छपरा येथील हायस्कूलमध्ये येऊन त्यांनीं मॅट्रिकपर्यंत अभ्यास केला. पण मॅट्रिकच्या ऐन परीक्षेच्या वेळीं ते पुन्हां आजारी पडले. त्यांच्या काखेंत गांठ आल्यामुळे त्यांना प्रेग झाला अशी शंका वाटूं लागली व तावडतोच त्यांना घरीं नेण्यांत आलें. या शाळेंत असतांना प्रत्येक वर्षाच्या परीक्षेंत ते पहिला नंबर मिळवून सर्वांकडून वहावा करून घेत. प्रत्येक वर्षीं त्यांना शाळेंत शिष्य-वृत्तीद्वारेणें मिळत असे. अखेर १९०२ सालच्या मार्च महिन्यांत राजेंद्रवावू कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसून बीस

हजार विद्यार्थ्यांत पहिले आले. इतक्या विद्यार्थ्यांत कलकत्याबाहेरचा एका खेड्यांत राहणारा विद्यार्थी पहिला येतो ही आश्चर्य वाटण्यासारखीच गोष्ट होती. कारण कलकत्यासारख्या शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी रहाणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी कोणालाही हा अपूर्व मान मिळतां छपरा हायस्कूलसारख्या आडवाजूच्या वांट्याला हा मान याचा ही गोष्ट राजेंद्रवाऱूंच्या अपूर्व बुद्धिशालित्वाची द्योतक नाही काय ? या परीक्षेत त्यांनीं अनेक वर्क्षांसिं व शिष्यवृत्त्या मिळविल्या.

प्रेसिडेन्सी कॉलेज

मॅट्रीक झाल्याबरोबर त्यांनीं १९०२ च्या जुलै महिन्यांत कलकत्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत आपलें नांव दाखल केलें. हें कॉलेज त्यावेळीं कलकत्यांत अत्यंत सुप्रसिद्ध असून तेथें सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ जगदीशचंद्र बोस व रसायनशास्त्रज्ञ आचार्य प्रफुल्लचंद्र राय हे प्रोफेसर होते. या जगद्विख्यात शास्त्रज्ञांच्या हाताप्लाळीं राजेंद्रवाऱूंना अभ्यास करण्याचा सुयोग आला. प्रीव्हीयसमध्ये असतांना ते एका हिंदू हॉस्टेलमध्ये रहात असत. या वर्षी ते बरेच आजारी पडल्यामुळें त्यांचे पुष्कळ दिवस बुडाले, तथापि परीक्षेत त्यांचा पाहिला नंबर फायमच राहिला. ते पहिल्या वर्गांत पहिले आले. त्यांना महिना ५० रुपयांपर्यंतच्या निरनिराळ्या शिष्यवृत्त्या मिळाल्या व इंप्रिजी विषयाच्या नैपुण्याबद्दल पारितोषिकही त्यांनीं संपादन केलें. पी. ए. ला त्यांनीं बाढमयाबरोबर शास्त्रीय विषयही घेतले. त्यांना कोणता विषय जाबडत नसे, असें नाही. गणित असो, रसायनशास्त्र असो, बाल्य असो, अर्थशास्त्र असो, प्रत्येक विषयांत त्यांची मारखीच गति चालत असे. तथापि प्रत्येकाच्या विशेष आवडीचा व जिद्दाच्याचा असा एकेक विषय असतांच. त्याप्रमाणें वाटण्याकडे त्यांचा मनापासून ओठा आढे. ज्यू. र्थी. ग. च्या परीक्षेत शार्त्सफोर्डप्रवांत त्यांना मनाजोगे मार्क न मिळान्यामुळें ते पाहिले आले नाहीत. त्यायोगे

त्यांना थोटे वाईट वाटले. व त्यांनी बी. ए. ऑनर्सला फक्त वाढाय हा विषय कायम केला. कारण शास्त्रीय विषयांकडे त्यांचे पहिल्यापासूनच जखर तेवढे लक्ष नव्हते. शास्त्रीय विषयांतल्या ह्या कमी प्रतीच्या यशामुळे त्यांचा परिक्षांवरचा विश्वास बराच कमी झाला व ज्या अहममिबेने व इपेने त्यांनी मॅट्रीकचा अभ्यास केला ती ईर्ष्या बी. ए. ला कायम राहिली नाही. त्यामुळे बी. ए. च्या परीक्षेत ते सन्मानासह पहिल्या वर्गात पास झाले तरी ते संबंध विद्यापीठांत पहिले आले नाहीत. वावूजींनी बी. ए. ला इंप्रजीशिवाय अर्थशास्त्र व राजनीति हे विषय घेतले होते. राजेंद्रवावू इतिहास विषय घेऊन पुन्हां बी. ए. झाले. व पहिल्या वर्गात आले. १९०६ च्या मार्च महिन्यांत त्यांनी बी. ए. ची परीक्षा दिली. परीक्षेत उत्कृष्ट यश संपादन केल्यामुळे त्यांना कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची दरमहा ४० रुपयांची शिष्यवृत्ति मिळाली. आणखी दोन शिष्यवृत्त्याही त्यांनी संपादन केल्या.

बी. ए. झाल्याबरोबर राजेंद्रवावूंनी एम. ए. हौण्याचें ठरविलें. त्या काळां बी. ए. चा अभ्यास चालू असतानांच एल्एल्. बी. च्या टर्म भरण्याची परवानगी असल्यामुळे पुष्कळ जण बी. ए. बरोबरच एल्एल्. बी. च्याही टर्म भरित. पण बी. ए. झाल्याशिवाय ह्या परीक्षेला बसतां येत नसे. एम. ए. ला बी. ए. प्रमाणें टर्मची मानगड नव्हती. घरी अभ्यास करून एक दीड वर्षांत कोणालाही एम. ए. होतां येत असे. राजेंद्रवावूंनी एम. ए. चा अभ्यास करतांनाच एल्एल्. बी. च्या टर्मस् भरावयास प्रारंभ केला.

एक भविष्य

राजेंद्रवावूसंबंधी एका भविष्यवाद्यानें केलेलें एक भविष्य तंतोतंत बरोबर वसें ठरले, त्यासंबंधीची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. ती हकीकत त्यांच्या एका चरित्रकारानें जशी दिली आहे तशीच येथें

उद्धृत करणें अधिक इष्ट होईल. चरित्रकार लिहितो—' वी. ए. झाल्यावर बॅरिस्टर होण्यासाठी इंग्लंडला जाण्याचा विचार बाबूजींच्या मनांत आला. त्यांनीं जरी एम. ए. च्या वर्गांत नांव दाखल केलें होतें, तरी इंग्लंडचा विचार त्यांच्या मनांत घर करून राहिला होताच. इंग्लंडला जाण्यासाठी व तेथें रहाण्यासाठी लागणाऱ्या खर्चाची तजवीज करण्याच्या ते हळूहळू सटपटीला लागले. विद्यार्थी-दशेंत असतांना त्यांनीं बिहारमध्ये चांगलेंच नांव मिळविलें होते. विद्यार्थ्यांच्या जगांत त्यांनीं श्रेष्ठ स्थान आलंकृत केलें होतें. व आपल्या अलौकिक हुपारीनें त्यांना बिहारचा लौकिक बंगालमध्ये पसरवला होता. तेव्हां अशा बुद्धिवान् विद्यार्थ्यांला परदेशीं शिक्षणासाठीं कोण मदत करणार नाहीं ? त्यांना जरूर तें सहाय्य तेव्हांच मिळालें. व त्यांनीं इंग्लंडला जाण्याची तयारी चालविली. पण त्यांनीं घरीं आपल्या वडिलांना कांहींच कळविलें नाहीं. मात्र १९०६ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत त्यांनीं आपले ज्येष्ठ बंधू बाबू महेंद्रप्रसाद यांस आपला हा हेतु कळविला. राजेंद्रबाबूना सार्वजनिक वर्गणीनें इंग्लंडला जाणें मुळींच पसंत नव्हतें. योग्य व्याजानें कर्जाऊ रकम घेऊन इंग्लंडला जाण्याचा त्यांचा वेत होता. आपल्या कर्जाचें ओझे वडिलांच्या डोफ्यावर पडणें त्यांना मुळींच पसंत नव्हतें. शिवाय वडिलांस न कळवितां पैशाची तजवीज करण्याची महेंद्रबाबूंचीही तयारी होती. मात्र राजेंद्रबाबूंनीं बॅरिस्टर न होतां, आय. सी. एस. व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती. राजेंद्रबाबूंनीं इंग्लंडला प्रयाण करण्याचा पक्का निश्चय करून कपडे शिवावयासही टाकले. इतक्यांत या मुमारास एक मनोरंजक इकीगत घडली. ते त्यावेळीं कलकत्त्याला रहात होते. ते आपला सोबती बाबू मुखदेवप्रसाद वर्मा याच्या-सरोवर तटपलीं करीत असतांना त्यांच्या खोलींत एक ज्योतिषी-चया आले. राजेंद्रबाबूंनीं सहज गंमतीनें ज्योतिष्याला विचारलें कीं,

मी इंग्लंडला केव्हां जाणार ? राजेंद्रवावूंचा हात पाहतांक्षणीच त्यानें सांगितलें कीं, सध्यां कांहीं तुम्ही इंग्लंडला जात नाहीं, तुम्हांला जायला अद्यापि वराच अवधि आहे. वावू सुखदेव वर्मा यांचा हात पाहून ज्योतिषी म्हणाला कीं, हे मात्र लवकरच इंग्लंडला जातील. ज्योतिषीबुवांचें हें भविष्यकथन ऐकून दोघेही मोठमोठ्यानें हंसू लागले. तेथें जमलेले इतर सहाध्यायीही बुवांची थट्टा करूं लागले. कारण राजेंद्रवावूंची इंग्लंडला जाण्याची पूर्ण तयारी होऊन चुकली होती. त्यांचे कपडेलत्तेही तयार होऊन आले होते. आणि त्यांच्या उलट सुखदेववावूंची स्थिति होती. इंग्लंडला जाण्याचा विचारसुद्धां त्यांच्या मनांत नव्हता. पण आश्चर्याची गोष्ट कीं ज्योतिषाचें हें भविष्य अचुक बरोबर ठरून राजेंद्रवावूंचें जाणें राहिलें व सुखदेव वावू इंग्लंडला गेले. हे सुखदेव वावू आज पाटणा येथें हायकोर्टाज्ज आहेत.

राजेंद्रवावू इंग्लंडला जात आहेत. ही बातमी ऐकून त्यांच्या घरीं एकच कल्लोळ उडाला. त्यांच्या आईवडिलांसही फार दुःख झालें. राजेंद्रवावूंच्या इंग्लंडच्या प्रवासाचीं ज्यांनीं सिद्धता केली होती, त्यांत बिहारचे प्रसिद्ध पुढारी वावू ब्रजकिशोरप्रसाद हे प्रमुख होते. राजेंद्रवावूंना त्यांचीच सर्वस्वी मदत होती, असें म्हटल्यास चालेल. इंग्लंडला जाण्यापूर्वी ब्रजकिशोरवावूंबरोबर राजेंद्रप्रसाद पैशाची तजवीज करण्यासाठीं अलाहाबादला गेले होते. राजेंद्रवावूंच्या घरच्या मंडळींना वाटलें कीं ते इंग्लंडलाच निघाले आहेत. तेव्हां तावडतोव त्यांची आई व इतर कांहीं मंडळी प्रयागला आली, पण त्याच मुमारास राजेंद्रवावू कलकत्याला परत गेले. हें ऐकतांच ती मंडळी परत घरीं गेली. राजेंद्रवावूंनीं इंग्लंडला जावें, हें त्यांच्या मज्जापित्यास मुर्खीच पसंत नव्हतें. राजेंद्रवावूंचे बडील वृद्ध झाले होते. व आजारीपणामुळेच घरेच दिवस अंधरुणास खिळले होते.

दिवसोंदिवस त्यांची प्रकृति विघडतच चालली होती. अशा कठीण प्रसंगी त्यांना पुत्रवियोग असल्या वाटल्यास आश्चर्य नव्हते. आईलाही आपला मुलगा आपल्यापासून दूर व्हावा, असे साहजिकच वाटत नव्हते. अखेर आपल्या वडिलांची प्रकृति सुधारेल या आशेवर राजेंद्रबाबू कांहीं दिवस थांबले, पण एकदां विघडलेली प्रकृति उत्तरोत्तर सालावतच जाऊन १९०७ च्या मार्च महिन्यांत ते परलोकवासी झाले. या वेळीं राजेंद्रबाबूंचें इंग्लंडला जाणें अशक्य झालें, हे सांगावयास नकोच. आपल्या दुःखी मातेचें सांत्वन करून तिला धीर देणें, हेंच त्यावेळीं त्यांचें कर्तव्य होतें आणि ते त्यांनीं पुत्रधर्माला जागून यथायोग्यपणें पार पाडले.

राजेंद्रबाबू इंग्लंडला जात नाहींत, हें नक्की ठरल्यावर बाबू सुखदेव प्रसाद वर्मा यांच्या मनांत इंग्लंडला जाण्याचा विचार आला. राजेंद्रबाबूंनीं इंग्लंडच्या शिक्षणासाठीं जें कर्ज काढलें होते, ते सुखदेवबाबूंना दिले. सुखदेवबाबूंच्या वडिलांनीं हें कर्ज नंतर फेडून टाकलें. राजेंद्रबाबूंनीं जे कपडेलत्ते तयार करून ठेवले होते, तेही सुखदेवबाबूंच्या स्वाधीन केले. इंग्लंडची तयारी फुकट गेली नाहीं. याप्रमाणें ज्योतिपीडुवांचे भविष्य खरें ठरून राजेंद्रबाबू इथेंच राहिले व सुखदेव बाबू इंग्लंडला रवाना झाले. ज्योतिपीडुवांच्या सांगण्याप्रमाणें कांहीं दिवसांनीं म्हणजे सन १९२८ सालीं राजेंद्रबाबू एका खटल्याच्या कामासाठीं इंग्लंडला गेले.

इंग्लंडला जाणें राहिल्यामुळें राजेंद्रबाबूंनीं एम्. ए. च्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष पुरविलें. पण गेलीं दोन वर्षे त्यांना सार्वजनिक कामाचा ध्यास लागल्यामुळें त्यांचें अभ्यासाकडे म्हणावें तसें चित्त लागलें नाहीं. शिवाय नुकतेच वडील वारले असल्यामुळें त्यांचें मनही तितकें स्वस्थ नव्हतें. अखेर १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यांत

ते एम्. ए. ला वसले. व दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. त्यांच्या आतांपर्यंतच्या लौकिकाप्रमाणे ते पहिल्या वर्गात पहिले आले नाहीत. एम्. ए. झाल्यावर ते लागलीच एल्. एल्. घी. झाले नाहीत. जरी त्यावेळीं एल्. एल्. च्या टर्म भरीत होते तरी पैसे मिळविणे हें सर्वात अधिक महत्त्वाचे कर्तव्य असल्यामुळे एम्. ए. झाल्याउरोवर त्यांनीं अध्ययनाला तात्पुरता पूर्णविराम दिला व कांहीं उद्योगधंदा पहाण्याचे ठरविले.

विद्यार्थी-जीवन

राजेद्रवावूंचे विद्यार्थी जीवन आदर्शभूत होतें यांत शंका नाही. बाबूजींना जरी अलौकिक बुद्धिमत्तेची नैसर्गिक देणगी लाभली होती तरी 'कष्टेवीण फळ नाही' हे ही त्यांनीं पुरेपूर ओळखले होतें आणि त्याप्रमाणें प्रत्येक परीक्षेच्या वेळीं ते वसून अभ्यास करीत असत. 'आपण हुशार आहों, आपण वसेही पास होऊं' अशा घमेंडीत ते कधींच गेले नाहीत. उलट त्यांच्या इतका सत्वशील व विनयसंपन्न विद्यार्थी सांपडणें अशक्य होतें. शिवाय कांहीं घोष्या विद्यार्थ्यांप्रमाणें नेमलेल्या विषयापुरतचि कधींही त्यांची दृष्टी नव्हती. हरएक विषयाचें ज्ञान आपल्याला असोवें, या बुद्धीने त्यांनीं प्रत्येक विषयावरचीं पुस्तके सुट्टीत व फावल्या वेळीं वाचून काढली होती. वाङ्मय हा जरी त्यांचा मुख्य विषय होता तरी इतिहास, अर्थशास्त्र, राजकारण, रसायनशास्त्र, गणित या विषयांचा त्यांनीं विद्यार्थीबुद्धीने व्यासंग केला होता. हिंदी व इंग्रजी या दोन विषयांत तर त्यांनीं नैपुण्य-पदवीच संपादिली होती. विद्यार्थीदशेत विद्यार्थ्यांनीं केवळ अभ्यासच केला पाहिजे, आदर्श नागरीक होण्याला उपयोगी पडेल अशा शिक्षणाकडे लक्ष देतां कामा नये, भावी आयुष्याची पूर्व-तयारी या नात्यानें कॉलेजांतील आयुष्यक्रमाकडे पहातां कामा,

अशी राजेंद्रबाबूंची एकांगी दृष्टी नसल्यामुळे कॉलेजांतली अभ्यास-
क्रमावरोवर ते हळूहळू सार्वजनिक कामाचेंही शिक्षण घेऊं लागले
होते. भावी आयुष्याची पूर्व तयारी त्यांनी याच वेळीं केली होती.
इतकेंच नव्हें तर आपल्या भावी मोठेपणाचा पायाही त्यांनी
कॉलेजांतच घातला होता.

राजेंद्रबाबूंची वागण्याची व अभ्यासाची पद्धत अगदीं पाहिल्यापासून
मोठ्या टापटिपीची आहे. त्यांना अव्यवस्था मुळींच राहत नाहीं.
शाळेंत किंवा कॉलेजांत, कुठेंही असो, त्यांची शिस्त किंवा नियमित-
पणा फाचितच दळला असेल. वेळच्या वेळीं पद्धतशीर अभ्यास करावा
व खेळावयाच्या वेळीं मनमुराद खेळावें असा त्यांचा शिरस्ता होता.
सगळ्या खेळांत फुटबॉल त्यांना अनिश्चय प्रिय असे. छपरा येथील
हायस्कूलमध्ये असतांना ते शाळेच्या फुटबॉल टीमचे कॅप्टन होते.
पण पुढे त्यांचें खेळाकडे घरेंच दुर्लक्ष झालें. खेळापेशां विद्या त्यांना
महत्त्वाची वाटूं लागली. फुटबॉलही खेळाच्या शर्यतींत किंवा चढा-
ओर्दत त्यांनीं कधीं भाग घेतला नाहीं.

शाळेंत व कॉलेजांत असतांना राजेंद्रबाबूंची रहाणी अगदीं साधी
असे. बायूजी कॉलेजियन आहेत, फर्स्टक्लाम थी. ए. आहेत, अशी
त्यांच्यादल फोणाची फल्पनाही झाली नमती. त्यांचा स्वभाव
पाहिल्यापासून विनयशील, अभ्यासु व भाविक होता. 'मुशील व
सभन' येवज्या दोनच शब्दांत त्यांचें वर्णन करतां येईल. ते आज
जिवे साधेसुधे आहेत, नितकेच ते कॉलेजांत असतांनाही होते.
त्यांना तपशीर, सिगारेट किंवा हुमरें फसलेच व्यसन नव्हतें. किंवा
आजही नाहीं. पेंशन म्हणजे फाय ही गोष्ट त्यांना आज जशी
भाटीत नाहीं, तशी त्यावेळींही नव्हती. स्वभावानें शांत, प्रकृतीनें
रूढ व विनामर्से शब्द देणें राजेंद्रबाबूंचें गुणधर्म त्यांच्या किर्तनां-
दरेंच प्रगट झाले होतें. शाळेंत असतांनाच त्यांनीं लिहिल्याचा व

चोळण्याचा सराव करण्यास सुरवात केली होती. आपल्या कांहीं मित्रांच्या सहाय्याने त्यांनी छपरा येथील शाळेत असतांना एक वक्तृत्वसभा स्थापन केली होती व तेथे निरनिराळ्या विषयांवर भाषणे होत असत. शिक्षकवर्गाही त्यांना वक्तृत्वाचे पाठ देत असे.

कॉलेजांत गेल्यावर त्यांचें लक्ष सार्वजनिक गोष्टींकडे विशेष वेगळें. समाजसेवा करण्याची त्यांना पहिल्यापासूनच मनापासून आवड असल्यामुळे तशी संधि कुठे मिळेल, यासंबंधी ते विशेष आतुर असत. कॉलेजांतही त्यांनी वक्तृत्वसभा, विद्यार्थीसंघ, वगैरे अनेक संस्था स्थापन करून आपली सार्वजनिक कामाची आवड प्रगट केली होती. कलकत्याला असतांना त्यांचा निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थांशी संबंध आला. १९०१ साली कलकत्याला 'अरुण मंडळ' नांवाची एक धार्मिक संस्था स्थापन झाली होती. त्या संस्थेचे सभासद होऊन राजेंद्रवाचूंनी भगवद्गीता वगैरे अध्यात्मिक ग्रंथांचा व्यासंग वाढविला. या मंडळाचीही दर आठवड्याला बैठक भरत असे व तेथें प्रसिद्ध व विद्वान् लोकांचा प्रवचनं केलीं जात. तेथें गीतेवरही शेंकडों व्याख्यानें झालीं. या मंडळीशिवाय वाचूंनीचा विशेष संबंध बिहारी कुमारी आला. कलकत्याला रहाणाऱ्या बिहारी विद्यार्थ्यांची संघटना करून त्यांच्या सर्व प्रकारच्या सुखसोयी करण्याच्या उद्देशानें हा क्लब स्थापन करण्यांत आला होता. राजेंद्रवाचू या संघाचे वरचे दिवस मुख्य चिटणीस व प्रमुख कार्यकर्ते होते. कलकत्याला असलेले मोठमोठे बिहारी वकील, डॉक्टर, व्यापारी वगैरे सर्व प्रकारचे लोक या संघांत त्यांनी सामील करून घेतले होते. राजेंद्रवाचूंनी १९०६ साली कलकत्यांतील सर्व बिहारी लोकांचें एक संमेलनही घडवून आणून आपली संघटनाशक्ति जनतेच्या निदर्शनास आणिली.

बंगाल फाळणीच्या आंदोलनापूर्वीच राजेंद्रवाचू स्वदेशीचे उपासक

बनले होते. सुमारे १९०२ सालापासूनच स्वदेशी हा त्यांचा धर्म झाला होता. विद्यार्थीदशेत असतांनाच राजेंद्रबाबूंनी लोकसेवेचे व स्वदेशीचे कंकण बांधले होते ही गोष्ट आजकालच्या कॉलेज विद्यार्थ्यांनी आपल्या हृदयावर विंबवून ठेवली पाहिजे. कॉलेजांत असतांना चैनीपलीकडे व फॅशनपलीकडे ज्या विद्यार्थ्यांची दृष्टी जात नाही. व स्वदेश आणि स्वदेशी याकडे ज्यांचे लक्ष पोचत नाही, ते विद्यार्थी उच्च शिक्षणाला नालायकच म्हटले पाहिजेत. वास्तविक पहातां उच्च शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची दृष्टी व्यापक व्हावयास पाहिजे. जर उच्च शिक्षणाचा परिणाम हुच्च विद्यार्थी निपजण्यांत होईल तर ते शिक्षण कुचकामाचेच म्हणावे लागेल. राजेंद्रबाबूंच्या मनावर उच्च शिक्षणाचा सराखुरा सुपरिणाम झाला होता. आपल्या देशाची परिस्थिति काय आहे व त्यासाठी आपण स्वदेशीचे प्रत किती कसादीने पाळले पाहिजे, याची त्यांना कॉलेजात असतानाच यथार्थ जाणीव झाली होती. तसेंच सार्वजनिक कामाच्या बाबतींत लागणाऱ्या निःस्वार्थ बुद्धि, निरलसता व सेवावृत्ति या तीनही गोष्टी त्यांच्या अंगी बाणल्या होत्या. राजेंद्रबाबूंची सार्वजनिक कार्यावढलची ही वृत्ति पाहून स्वामी विवेकानंदाची शिष्या भगिनी निवेदिता यांनी त्या वेळीं जे उद्गार काढले होते ते आज आपल्या प्रत्ययास येत आहेत. ' राजेंद्रबाबू हिंदी राष्ट्राचे पुढारी होतील. ' असे भविष्य निवेदिता-बाईंनी १९०५ सालीं वर्तविले होते. ते भविष्यकथन आज तंतोतंत खरे ठरल्याचे आपण पहातच आहोत.

प्रकरण २ रें.

कर्तृत्वाची सुरवात.

भूमिहार ब्राह्मणकॉलेज

एम. ए. झाल्याबरोबर पुढें काय करावें या प्रश्नाचे त्यांना फार दिवस चिंतन करावें लागले नाहीं. त्याचा मार्ग आपोआपच निश्चित झाला. अनाथांच्या सेवेचे कंकण बांधून दुसऱ्याला उपयोगी पडण्यासाठी सदैव सिद्ध असणाऱ्या राजेंद्रवावूंनी मुझफरपुरच्या ब्राह्मण कॉलेजच्या मदतीला धांव घेतली, व तेथील अध्यापकाची जागा स्वीकारली, यांत मुळीच आश्चर्य नाहीं. त्या वेळीं भूमिहार ब्राह्मण कॉलेजाची स्थिति मोठी अनुकंपनीय झाली होती. कॉलेजांत जर लायक व विद्वान अध्यापकवर्ग नसेल आणि अवश्य ती साधन सामुग्री किंवा उपकरणें नसतील तर युनिव्हर्सिटीकडून कॉलेजची मान्यता काढून घेण्यात येईल, असे फर्मान निघालें होतें. कॉलेजमधील हा प्रसंग टळावा, यासाठी कॉलेजच्या व्यवस्थापकांनी आंतल्याचून शिकस्त चालविली होती. बाहेरच्या नामांकित विद्वानांना अध्यापक होण्यासाठी विनंति करण्यांत आली होती. पण हें

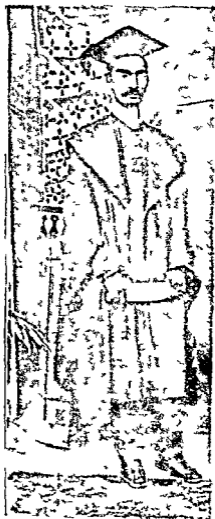
ब्राह्मण कॉलेज नांवाप्रमाणेंच द्रव्यहीन असल्यामुळें प्रोफेसरांच्या लायकीप्रमाणें त्यांना वेतन मिळणें शक्य नव्हतें. स्वार्थत्याग करून अगदीं अल्प वेतनावर संतुष्ट होणारें प्रोफेसर मिळनील तरच कॉलेजचा तरणोपाय असल्यामुळें ब्राह्मण कॉलेजच्या व्यवस्थापकांनीं राजेंद्रवावूंची गांठ घेऊन त्यांना आपला मनोदय कळविला. कॉलेजांत प्रोफेसरी करावी व विद्यार्थ्यांना शिकवीत वसावें, अशी वानूजींची केव्हांही इच्छा नव्हती. एम. ए. च्या दरोवर त्यांनीं वकिलीची पहिली परीक्षा दिलीच होती. तेव्हां दुसरी परीक्षा देऊन वकिली करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. पण मध्यंतरी भूमिहार कॉलेजच्या चालकांनीं त्यांना अध्यापक होण्यास विनंती केल्यामुळें राजेंद्रवावूंनीं ती जागा पत्करली. सहृदयता हा वावूजींचा मोठा गुण असल्यामुळें आपल्यामुळें जर हा कॉलेजचें कल्याण होत आहे तर तें घां न करा असा विचार करून त्यांनीं ताबडतोब होकार दिला. व ते भूमिहार कॉलेजांत इंग्रजीचे प्रोफेसर झाले. वावूजी जर कॉलेजमध्ये येतील तर कॉलेजवरचें गंडांतर टळेल, अशी चालकांची खाती होती. कारण कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत त्यांचें दांडगें वजन होतें. खुद्द व्हाईस चॅन्सेलर सर आशुतोष मुकर्जी यांना वानूजींच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव होती. या कॉलेजांत जवळजवळ विनावेतनच काम करावयाचें आहे ही गोष्ट राजेंद्रवावूंच्या ध्यानांत होतीच. पण त्यांच्या स्वभावसिद्ध परोपकार वृत्तीला कोण वांध घालणार ?

वानूजींना कांहीं एकच विषय अवगत होता असें नाहीं. विद्यार्थी-दशेंत त्यांनीं निरनिराळ्या विषयावरचीं पुस्तकें वांचून बहुश्रुतता प्राप्त करून घेतली होती. त्यांचे इंग्रजीलेखीज अनेक विषयांवर प्रभुत्व होतें. कोणताही विषय पुढें येवो; वावूजींची त्यांत गति नाहीं, असें कचितच घडें. त्यामुळें या कॉलेजांत प्रोफेसर असतांना त्यांना अर्थशास्त्र, राज्यनीति वगैरे विषय शिकविण्याचा प्रसंग आला, तरा

प्रो. राजेंद्रप्रसादः १९०६

[२४]

एल एल्. एम्
साह्यातार १९१०

आपल्या आवडत्या विषयांइतकेंच त्यांनीं त्यांत आपलें नैपुण्य प्रकट केलें. शिकविण्यासाठीं म्हणून राजेंद्रवाचूंनीं अनेक विषयांचा मुद्दाम अभ्यास चालविला होता. आजकालच्या प्रोफेसर वर्गात घरून तयारी करून येणारे कितीसे प्रोफेसर सांपडतील ? जें काम एकदां हातीं घेतले तें पुरें करण्यासाठीं जितके परिश्रम करावयास लागतील तितके करतांना थोडीसुद्धां कुचराई करावयाची नाहीं हा राजेंद्रवाचूंचा स्वभावधर्म आहे. या कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून त्यांनीं जुलै १९०८ पासून मार्च १९०९ पर्यंत अवघें एक वर्षेच काम केलें. त्या अवधीत त्यांची प्रिन्सिपॉल म्हणूनही कांहीं दिवस नेमणूक झाली होती. ब्राह्मण कॉलेजांतील प्रोफेसरीची अमदानी संपल्यावर कलकत्ता येथें असतांनाही त्यांनीं १९०९ सालीं सुमारे एक दर्भर सिटी कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम केलें. त्यांनीं यावेळीं मागच्या-प्रमाणेंच इतिहास व अर्थशास्त्र हे विषय शिकविले. हातीं घेतलेल्या विषयाची पूर्ण तयारी असल्यामुळें व शिकविण्याच्या कार्मां त्यांचा हातखंडा असल्यामुळें विद्यार्थी वर्गात ते तेव्हांच लोकप्रिय होत. त्यांचा मनमिळाऊपणाचा गुण या लोकप्रियतेला कारणीभूत झाला असेल, हें काय सांगावयास पाहिजे ?

पुढें कलकत्त्याच्या हायकोर्टांत वकिली करीत असतां ते सुमारे दोन वर्षे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या लॉ कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम करीत होते. कलकत्ता येथें त्यावेळीं जें लॉ कॉलेज होते, त्यांत उत्तमोत्तम प्रोफेसर नसल्यामुळें तें आदर्शभूत करण्याची युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलर सर आशुतोष मुखर्जी यांची मनीषा होती. त्यामुळें त्यांनीं उत्तमोत्तम वकिलांना व विद्वानांना या कॉलेजांत काम करण्याची विनंती केली. या विनंतीला मान देऊन बाबू राजेंद्रप्रसाद मार्च १९१४ ते मार्च १९१६ अशीं दोन वर्षे कॉलेजांत अध्यापक म्हणून काम करीत होते. राजेंद्रवाचूंच्या आयुष्यांत यानंतर कोण-

त्याही सरकारी कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून काम करण्याचा प्रसंग आला नाही. त्यांनी पुढे १९२१ साली जे राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें, त्यावेळीं त्यांना प्रोफेसर, प्रिन्सिपॉल व व्हाईस चॅन्सेलर इत्यादि हुद्दयांचीं कामें करावीं लागलीं व तीं त्यांनीं मोठ्या योग्यतेनें पार पाडलीं हें सर्वास ठाऊकच आहे.

वकिलाचा कारकून

आपल्या स्वतःच्या व वडील बंधूंच्या इच्छेस्तव त्यांनीं १९०९ च्या मार्च महिन्यात मुझफरपूरला रामराम ठोकला व ते कलकत्याला दाखल झाले. यावेळीं त्यांची वकिलीची पहिली परीक्षा झाली होती. व शेवटच्या परीक्षेचा त्यांचा अभ्यास चालूं होता. कलकत्यास आल्यावर वकिलीची परीक्षा देऊन ते तावडतोव एल्एल्. बी. झाले असते व त्यांनीं आपल्या कर्तृत्वावर वकिलीची सुरुवात केली असती तरीही त्यांनीं नांव कमाविलेंच असतें. यांत शंका नाही. त्यांचा स्वभाव धिक्का असल्यामुळें त्यांना जात्याच अहमहमिकेनें धांवपळ करण्याची संकय नाही. आणि नव्या वकिलाला तर असल्या धांवपळीची व पुढें पुढें करण्याची जरूरी; पण राजेंद्रबाबूंचवळ कायद्याचें उत्कृष्ट ज्ञान व वपकृत्वशक्ति या दोन अमोघ शक्ति असल्यामुळें राजेंद्रबाबूंच्या यशावहल मुळांच शंका नव्हती. पण बाबूजींना स्वतंत्रपणें वकिलीचा व्यवसाय करूं देण्याचें हायकोर्टान्याच मनांत नव्हतें, तेथें त्यांच्या कर्तृत्वाला कोठून अवसर मिळणार ! त्यावेळीं कलकत्ता हायकोर्टाचा असा एक नियम होता कीं, हायकोर्टांत वकिली करूं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक वकिलानें एखाद्या प्रासिद्ध वकिलान्या हाताखालीं सुमारे एक वर्षभर उमेदवारी केली पाहिजे. व कामाची ओळख झाल्यावहलची एक परीक्षाही दिली पाहिजे. या नियमाप्रमाणें राजेंद्रबाबू कलकत्याचें सध्यांचे हायकोर्ट जज व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलर हें. सुन्हावदीं यांचे कारकून म्हणून काम करूं लागले. त्यावेळीं श्री.

सुन्हावर्दी हे कलकत्ता हायकोर्टांत एक नाणावलेले वकील म्हणून प्रसिद्ध होते त्याच्याकडे काही दिवस व दुसऱ्या एका वकिलाकडे काही दिवस याप्रमाणे सुमारे २ वर्षेपर्यंत वावूर्जींनी कारकुनाचे काम करून सर्व साहिती मिळविली या अवधींत कलकत्याला आल्यावर एक वर्षांनी त्यांनी वकिलीची शेवटची परीक्षा देऊन पदवी संपादन केली. हायकोर्टाची जरूर ती मुदत भरल्यावर राजेंद्रवावूर्नी कलकत्ता येथे स्वतंत्र वकिली थाटली व कोणाचीही मदत अगर कोणाचाही आधार न घेता वकिलीला प्रारंभ कला

भारतसेवकसमाज

याच सुमारास त्यांना ना गोखले याजकडून सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटीला येऊन मिळण्याचा वत त्यांना आमंत्रण आले ना- गोखल्यांनी हिंदुस्थानातील प्रत्येक प्रांतात जाऊन तेथून होतकरू व व हुषार तरुण सस्थेसाठी मिळविण्याचा उद्योग चालविला होता ससारात्याग करून हिंदी राष्ट्राच्या सेवेला आपले सर्वस्व वाहू इच्छिणाऱ्यांची गोखल्यांना जरूरी होती आणि त्या अपेक्षेनें सर्व देशातील तरुणाकडे ते पहात होते ते कलकत्याला आले असता त्यांनी तेथल्या एका वॅरिटराकडे विहारी तन्नाची मागणी केली त्या वॅरिटरला बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचे नाव विशेष परिचित होते इतकेच नव्हे तर त्रिहारमध्ये राजेंद्रवावूर्शिवाय दुसरा कोणी लायक व होतकरू तरुण सापडेल की नाहीं याचीही त्याला शका वाटत होती. हा वॅरिटर मूळचा विहारी असल्यामुळे त्याचा सहा केव्हाही उपयुक्त ठरणार यावद्दल ना गोखल्यांनाही शका नव्हती त्यामुळे त्या वॅरिटराने राजेंद्रवावूर्चे नाव गोखल्यांना सांगितल्याबरोबर गोखले रुप झाले व त्यांनी दुसरे दिवशी राजेंद्रप्रसादाना बोळावणें पाठविले.

गोखले-प्रसाद मुलाखत

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं राजेंद्रप्रसाद ना. गोखल्यांच्या भेटीला गेले. गोखल्यांची मूर्ति पहातांच बाबूजींच्या मनावर विशेषच परिणाम झाला. आधींच गोखले व सोसायटी यांबद्दल त्यांच्या मनांत आदराची भावना उभूत झालेली होतीच. राजेंद्रबाबू येतांक्षणींच ना. गोखल्यांनीं त्यांना सोसायटीला येऊन मिळण्याविषयी विनंति केली. व सोसायटीचें कार्य व ध्येय त्यांना विशद करून सांगितलें. बाबूजींनीं ताबडतोब उत्तर दिलें नाहीं. विचार करून लवकरच कळवितों असें सांगितलें. गोखले-प्रसाद मुलाखत होऊन एक आठवडा झाला, तरी राजेंद्रबाबूंनीं गोखल्यांना कांहीं कळविलें नाहीं. ते एकसारखा त्या गोष्टीचा विचार करीत होते. रात्री, दिवसां, केव्हांही जेव्हां वेळ मिळे, तेव्हां त्यांचा एकच विचार चाले. सोसायटीला मिळणें जरूर आहे, असें त्यांचें निश्चित मत झालें होतें व सोसायटींत दाखल होऊन देशसेवा करण्याची त्यांची इच्छाही होती. पण बकिलीवर पाणी सोडून जर आपण देशकार्यांत पडलों, तर वडील धंधूना व घरच्या मंडळींना काय घाटेल, हा प्रश्न एकसारखा त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभा राही. राजेंद्रबाबू केव्हां एकदां चांगले पैसे मिळवायला लागताहेत इकडे घरच्या मंडळींचे डोळे लागून राहिले होते. त्यांना नाखूप करावें तर दुसऱ्याचें मन दुखविणें हा राजेंद्रबाबूंना एक घोर अपराध वाटे. बरें, त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागावयाला जावें, तर आपल्या इच्छांना स्वतःच्याच हातानें तिलांजली देण्याचा प्रसंग येतो. अशा दुहेरी पेचांत ते सांपडले. ना. गोखल्यांची व त्यांची गांठ न पडती किंवा गोखले त्यांना आपल्या सोसायटींत न बोलावते, तरी देखील लोकसेवा हें त्यांचें ध्येय ठरलें असतेंच. कारण पहिल्यापासूनच त्यांचा लोकसेवेकडे विशेष ओढा होता. पैसे मिळवून आपण खूप श्रीमंत होऊं अशा आशांचे मनोरं

त्यानीं आपल्या स्वप्नात देखील कधी उभविले नव्हते त्यामुळे ना-
गोरल्याच्या प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देण्याला त्यांना फारशा
विचाराची आवश्यकता होती असें मुर्जीच नाही त्याची मनोभूमिका
लोकसेवेसाठी केहापासूनच सन्नद्ध होऊन राहिली होती

वडील वधूना पत्र.

याच मुमारास त्याचे वडील वधू वानू महेंद्रप्रसाद काहीं कामा
निमित्त कलकत्याला आले होते. त्यांना राजेंद्रवाचूनीं गोरल्याच्या
आमत्रणाची हकीगत सांगितली व त्याबाबत त्यांचा सल्ला विचा-
रला. वाचूजींचा हा प्रश्न ताजडतोच तेथल्या तेथें सुटण्यासारखा
नव्हता त्याला थोडाजहुत विचार करणे जरूर असल्यामुळे महेंद्र
वाचूनीं त्यांना त्या वेळीं काहींच उत्तर दिलें नाही हा प्रश्न ऐवून
महेंद्रप्रसादाची एकरुच चर्चाच अशी गभीर झाली की त्यांना वाचू-
जींचा हा विचार मुर्जीच मान्य नसल्याचें स्पष्ट दिसून आलें तेव्हा
राजेंद्रवाचूनाही स्पष्ट बोलण्याचा धीर होईना वडील वधूना जर
आपला विचार पसत नाही, तर आपण या फदात का पडावे ? असा
विचार त्यांच्या मनात टोकावूं लागला. आपलें म्हणणे महेंद्र वाचू-
पुढें एकदा स्पष्टपणे माडावें असा त्यानीं अनेकवार वेत केला, पण
काहीं जुळेंनाच असेर मनाचा धडा करून त्यानीं महेंद्रवाचूना
खालील आशयाचें सविस्तर पत्र लिहिलें —

१-३-१९१० मंगळवार

प्रिय वधूम

सप्रेम अभिवादन वि

माझें हें पत्र पाहून तुम्ही चकित व्हाल अत शका नाही,
फारण' रात्रदिवस जो तुमच्या सहवासात आहे, त्याच्याकडून पत्र
येईल अशी तुम्हाला रचित अपेक्षा नसेल पण जशा काहीं गोष्टी

असतात की ज्या बोरून दाखवितां येत नाहींत. तुमच्याशीं मन-मोकळेपणानें बोलावें असा मी अनेकदां विचार केला होता, पण मी भावनाप्रधान असल्यामुळें मला तुमच्यासमक्ष स्पष्ट बोलतां येईना. अखेर मी हा पत्राचा मार्ग पत्करला. आरंभो हें सांगणें जरूर आहे कीं या पत्रांत मी जें काय लिहिलें आहे त्याबद्दल मी आपल्या मनाशीं पूर्ण विचार केलेला आहे.

तुम्हांला कदाचित् आठवत असेल कीं सुमारे तीन आठवड्यापूर्वी मी ना. गोखले यांना भेटावयास गेलो होतो. मी सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटींत दाखल व्हावे अशी इच्छा त्यांनीं त्या वेळीं व्यक्त केली होती. त्या दिवसापासून ह्या सूचनेचा मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों. माझ्या मनांत अनेक विचारचक्रे फिरूं लागली. अखेर गेले वीस दिवस या विषयाचा अहोरात्र विचार करून मी असे ठराविलें कीं आपले पुढील आयुष्य देशाच्या कारणीं बघावे. माझा हा विचार ऐकून तुमच्या हृदयाला धक्का बसेल हे मला माहित आहे. कुटुंबाच्या सर्व आशा ज्याच्यावर केंद्रित झाल्या आहेत, त्याचा हा विचार कदाचित् तुम्हांला अविचारहि वाटण्याचा संभव आहे. मी जर कुटुंबाची जबाबदारी घेतली नाहीं तर घरच्या मंडळींना कोणी घाता उरणार नाहीं हेही मी जाणून आहे. पण तुम्हांला मनापासून सांगावयाचें म्हणजे मला कुटुंबापेक्षां देशाची हांक अधिक महत्त्वाची व अधिक निकडीची वाटते. तुम्हांला अशा अडचणीच्या वेळीं सोडून जाणें म्हणजे कृतघ्नपणा आहे, याचीही मला जाणीव आहे. पण या गोष्टीमुळें कल-हाचा प्रसंग उद्भवणार नाहीं, ही माझी दृढ भावना आहे. कारण आपलें एकमेकांवरील बंधुप्रेम इतकें अदृढ आहे कीं तें असल्या गोष्टींची पर्वाही करणार नाहीं. तुम्ही सर्वंध कुटुंबाचा योगक्षेम चालवितां म्हणून तुमच्यावर माझे प्रेम आहे असें मुर्तीच नाहीं.

तसेच कुटुंबाची सर्व जबाबदारी मी घ्यावी या अपेक्षेनें तुम्ही ही माझ्यावर प्रेम करीत नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. आपलें परस्परांवरील प्रेम योपेक्षांही पक्क्या आणि अडळ पायावर उभें आहे. एकमेकांच्या लहरीपणामुळें जरी एकमेकांना कांहीं त्रास सोसावा लागला तरी त्याला यत्किंचितही धक्का वसणार नाही. उलट माझी तर अशी भावना आहे कीं आपलें प्रेम उत्तरोत्तर वाढतच आहे, म्हणून ३० कोटी जनतेसाठीं तुम्ही स्वार्थत्यागाला तयार व्हावे, असें मी म्हणतां. ना. गोखल्यांच्या भारतसेवक समाजाला जाऊन मिळण्यांत मला स्वतःला मुर्तीच स्वार्थत्याग करावा लागणार नाही. सुदैवानें किंवा दुर्दैवानें मला असें शिक्षण मिळालें आहे कीं, मी कोणत्याही परिस्थितींत असलों तरी तिच्याशीं समरस होणें मला सहज शक्य होतें. तुम्हांला माहीतच आहे कीं मी किती साधा आहे तो. माझी रहाण्णीही इतकी साधेपणाची आहे, कीं मला स्वतःला विशेष असें कांहीं लागतच नाही. सोसायटीकडून माझ्या निर्वाहाला जेवढें मिळेल तेवढें मला पुरेसें होईल. यायोगें मी मोठासा स्वार्थत्याग करीत आहे, अशी मी खोटी समजूत करून घेत नाही. माझ्याकडे सोळ्या आशेनें ढोळे लावून वसलेल्या तुम्हां सर्वांची खूप निराशा होईल. व तुमचे सर्व मनोरथ घुळीला मिळतील हें मी जाणून आहे. पण एक गोष्ट तुमच्या ध्यानांत असेलच कीं आपल्याजवळ थोडीशी घडिलोपार्जित मिळकत आहे. मी जर पैशाच्या पाठीमागें लागलों, तर मला वाटतें, मी चांगलाच पैसा कमावीन व त्यायोगें आपल्या कुटुंबाला चांगले दिवस येऊन समाजांतही आपला दर्जा वाढेल. पण समाजाला माणसाच्या श्रीमंतीचें महत्त्व वाटत असतें, त्याला हृदयाच्या उदात्तपणाची किंमत वाटत नाही. ह्या अशाश्वेत्र जगांत प्रत्येक गोष्ट नश्वर आहे. संपत्ति, पदवी किंवा दर्जा कोणतीही गोष्ट घ्या, ती नाहींशी होणारच. तुम्हांला जसजसा पैसा

मिळत जातो, तसतशीं तुमची द्रव्यनृष्णा वाढतच असते. आणि जरी पुष्कळांना वाटत असतें कीं एक द्रव्य असले म्हणजे सर्व आहे तरी ज्यांच्याजवळ सोन्याच्या राशी पडलेल्या आहेत, त्यांना किती समाधान मिळत असतें तें त्यांचें त्यांनाच ठाऊक आहे. कारण सुख हें वाहेरच्या साधनांवर अवलंबून नाहीं. तो मनाचा उदात्त धर्म आहे. झोंपडींत रहाणारा दारिद्रीनारायण राजवाड्यांत विलासवैभवांत लोळत पडलेल्या लक्ष्मीनारायणापेक्षां अविक सुखी व समाधानी असतो. म्हणून आपण दारिद्र्याची अवहेलना करतां कामा नये. जगांतल्या थोर पुरुषांचीं चरित्रे पाहिळीं तरतें अत्यंत निर्धन व दारिद्री असलेलेच आपणांस आढळून येतील. त्यांचा किती छळ झाला, त्यांची किती अवहेलना व विटंबना झाली या गोष्टीही ध्यानांत घेतल्या पाहिजेत. त्या थोर सज्जनांचा ज्या दुर्जनांनीं छळ केला ते पार घुळीस मिळाले; पण त्या थोर पुरुषांचीं नांवें चिरंजीव झालीं आहेत. म्हणून नामधारी समाजाच्या निंदेला भीक घालू नका. कारण ज्या समाजाचे हृदय उदार व उदात्त नाहीं त्याची पर्वा करण्याचे कारण नाहीं.

भाई, एक गोष्ट मात्र ध्यानांत असू द्या, कीं माझी जर सर्वांत मोठी कौणती महत्वाकांक्षा असेल तर देशाची सेवा करणें एवढीच आहे. कदाचित हा माझ्या शिक्षणाचा दोष असेल. पण तुमच्या ध्यानांत असेलच कीं असले उदात्त विचार व उच्च भावना माझ्या मनांत रुजविण्याचे श्रेय तुम्हांलाच आहे. माझे जेव्हां इंग्लंडला जाण्याचें ठरत होतें, त्यावेळीं तुमचें काय मत होतें किंवा तुम्हांला काय वाटत होतें हें मला ठाऊक नाहीं, पण मी हें सांगतों कीं मला आय. सी. एस. चा कर्षाच मोह वाटला नाहीं. कारण त्या मोहांत सांपडलों कीं गुलाम बनलों जशी माझी भावना झाली होती. त्या वेळीं मी आपले विचार खुल्या दिलानें तुमच्यापुढें मांडले होते

व तुम्हीही तितक्याच मोठ्ठेपणानें माझ्याशीं विचारावनिमय केला होता. आज पुन्हां तसा प्रसंग आला आहे. पूर्वीतक्याच निघडेपणानें माझ्या या योजनेला संभति द्या व आपलें वंधुप्रेम व्यक्त करा. पण यदाकदाचित संमति देण्याची तुमची इच्छा नाही असें जर मला कळलें तर मला अत्यंत वाईट वाटेल, पण आश्चर्य वाटणार नाही. कुटुंबाचा आधारस्तंभ या नात्यानें तुम्ही माझ्याकडे पहातां अशी माझी समजूत आहे. आणि तेवढ्याच भावनेनें जर तुम्ही माझ्यावर प्रेम करित असाल तर—आणि तुमच्या घावर्तीत अशी कल्पना करण्यानेंच माझे हृदय दुभंग होईल—काय म्हणावें हेंच मला कळत नाही. मी तुमच्याजवळ याचना करतो कीं कृपा करून माझी निराशा करूं नका अगर मला भलतेंच करण्यास सांगूं नका. जो मनुष्य आपल्या सत्वाला जागत नाही, तो दुसऱ्यांना कर्वाही उपयोगी पडणार नाही. तुम्ही आतांच जर माझा मार्ग अडवलात, तर माझे पुढे आयुष्य कवडीमोल होईल आणि ज्या वाकिलीच्या धंद्यांत मी पडावें असें तुम्हांला वाटतें त्या धंद्यातही माझे लक्ष लागेल कीं नाही तें सांगवत नाही. माझे आयुष्य मातीमोल व्हावें किंवा माझ्या आशांचा चक्काचूर व्हावा असें तुम्हांला कालत्रयी स्वप्नांत सुद्धां वाटणार नाही. मी आपल्या महत्वाकांक्षेपुरतेच बोलत आहे. देशसेवेपलीकडे माझी दुसरी कोणतीच महावाकांक्षा नाही. माझ्या आयुष्यांत जर कोणतें सर्वोच्च व एकमेव ध्येय असेल तर देशसेवा येवढेंच आहे. समजा मला दुसरी एकादी महत्वाकांक्षा आहे, असें गृहीत धरलें तरी हायकोर्टांत ती सफल कशी होणार ? मी म्हणतो कीं मी कदाचित् महिन्याकाठी शेंदोनेशें रुपये मिळवीन, एकादे वेळीं चार दोन हजारही मिळवीन, पण त्याचा काय उपयोग ? ज्यांच्याजवळ लाखों रुपये आहेत असे कितीतरी धन्वंतर लोक पडले आहेतच कीं ! त्यांच्यावद्दल कुणाला काय वाटतें ? कित्येकदां तर

असल्या मूर्ख श्रीमंतांबद्दल कीवच येते. पण जरा ह्या दुसऱ्या बाजूकडे पहा. ना. गोखल्यांइतका मानसन्मान व दर्जा आज कोणत्या श्रीमंताला किंवा संस्थानिकाला मिळत आहे ? आणि तसें म्हटलें तर गोखले अगदीं कंगाल आहेत. गोखल्यांपेक्षां कां आपण अधिक कंगाल आहो ? जर लाखों लोक महिना दोन किंवा तीन रुपयांवर गुजराण करतात, तर आपल्याला काय दोन तीनशे रुपयांत चरितार्थ चालवितां येणार नाहीं ? आपल्या महत्वाकांक्षेचें क्षेत्र मोठें आहे. तुम्ही जर हा स्वार्थत्याग करावयाला तयार व्हाल तर तुम्हांलाच तें भूषणावद्द होईल.

आतां माझ्या चरितार्थाच्या दृष्टीने विचार करूं लागलों, तर मला तुमच्याकडून कांहींही मागण्याची पाळी येणार नाहीं. कारण माझ्या जरूरीपुरतें मला सोसायटीकडून मिळेल. तसेंच माझ्या कुटुंबाच्या योगक्षेमाचीही व्यवस्था सोसायटी करील. मी आपली मंडळी तुमच्याकडेच पाठवीन व त्यांना लागेल तो खर्चही घाडून देईन. ह्या खर्चामुळें तुम्हांला मोठासा हातभार लागेल असें नाहीं, उलट तीनशांऐवजीं तुम्हांला तिसांतच समाधान मानावें लागेल. मुलांच्या शिक्षणाची तरतूद सोसायटी करीलच. तेव्हां मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी मी तुमच्यावर टाकीत नाहीं. मी स्वतःच त्यांचें शिक्षण करीन. भाई, या गोष्टीचा विचार करून मला काय तें कळवा. या गोष्टीचा विचार करण्यांत मी गेले २० दिवस घालविले आहेत. आणि विचार करून अखेर असें ठराविलें आहे कीं, मानसन्मान, दर्जा किंवा पदवी या गोष्टी म्हणजे शुद्ध फसवणूक आहे; मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या त्रिजोरीच्या मोठेपणांत नसून त्याच्या मनाच्या मोठेपणांत आहे. आणि माझी खात्री आहे कीं, तुमच्या अंगीं हा मोठेपणा आहे. या प्रश्नाचा दुसऱ्या दृष्टीने विचार करून, पहिले समाधान, कांहीं अपयत्न होऊन किंवा नसून

कॉलप्यासाररया सार्थीला वळी पडून मी जर तुम्हाला मुकलों, तर तुम्ही काय कराल ? माझ्या पाठीमागे तुमच्यावरच सर्व प्रपचाचा भार पडणार नाही काय ! मग तुम्हाला जें काय मिळेल, त्यावरच समाधान मानावें लागणार नाही काय ! नशिवाचा निर्णय तुम्हाला मान्य करावाच लागणार तेव्हा मी असें म्हणतो कीं, ईश्वरी संदेशाला मान देणें आपलें कर्तव्य नाही काय ! आपला कायमचा वियोग व्हावा असें जर ईश्वरी सूत्र असेल, तर त्याच्यापुढें तुम्हाला नमलेंच पाहिजे म्हणून पुन्हा पुन्हा सागतों कीं, तुमच्यात जो ईश्वरास आहे, त्याला साक्षी ठेवून दारिद्र्याचा अगीकार करावयास तयार व्हा व समाजातील उच्च दर्जावद्दलच्या मोहापासून परावृत्त व्हा जगात अद्यापिही उदारचरित महारामे आहेत, हें आपल्या कृतीनें जगाला दाखवून द्या ज्यांना द्रव्य हें कस्पटासमान आहे, व लोकसेवेपुढें ज्यांना कशाचीच किंमत नाही, असे त्यागवीर अद्यापि या भूतलावर ह्यात आहेत हें जगाला दाखवा असें करण्याने जगात तुमचा लौकिक वाढावयास मदतच होईल

मी यासवर्धी सौभाग्यवतीलाही लिहीत आहे आईला कळविणें माझ्या शक्तीबाहेरचें असल्यामुळें मी तिला काहींच लिहीत नाही तिच्या वृद्धावस्थेंत तिला कदाचित् धक्काच वसावयाचा कळावे

आपला प्रिय वधू

राजेंद्रप्रसाद

राजेंद्रवानूनीं या पत्रात आपले अत करणच जणू ओतलें आहे आपल्या हृदयातील आशा—आकांक्षा मूर्ते स्वरूपात त्यानीं आपल्या वधूपुढें मांडल्या आहेत आणि आपलें भविष्यकालीन ध्येयही स्पष्ट 'केलें आहे राजेंद्रवानूचें हृदय समनावून घण्याच्या दृष्टीनें हें पत्र म्हणजे एक अमोल ठेवाच म्हटला पाहिजे त्याच्या हृदयात

पहिल्यापासूनच देशभक्तीची आंच असल्याचें या पक्षावरून कोणालाही दिसून येईल. त्यांना देशसेवेपुढें व लोकसेवेपुढें स्वार्थाची किंमत वाटत नाहीं. राजेंद्रवावूचें हे असे थोर विचारांचें पत्र पाहून त्यांचे ज्येष्ठ वंधू महेंद्रवावूही चकित झाले. दुसरे दिवशीं दोघां वंधूचे गांवावाहेर निवांतपणें घोलणें होऊन राजेंद्रवावूंनीं ना. गोरसल्यांना नकार द्यावा असें ठरविण्यांत आलें. घरच्या परिस्थिती-वदल महेंद्रवावूंनीं राजेंद्रवावूंना कांहीं प्रश्न विचारले. वावूजांना त्यांची उत्तरे देणें कठीण पडले. दोघां भावाभावांनीं पुष्कळ विचार-विनिमय करून एकमेकांपुढें आपलें हृदय खुलें केलें. असेर राजेंद्रवावूंना वटील वंधूंचे म्हणणें पटलें व त्यांनीं परमेश्वराचीच इच्छा नाहीं, असा मनार्शी विचार करून ना. गोरसल्यांना नकार देण्याला रुकार दिला. पहिले पत्र लिहून आपण वडील वंधूंना उगीच दुसऱ्यांविळें, असें वाटल्यावरून राजेंद्रवावूंनीं त्यांना पुढीलप्रमाणें क्षमायाचनेचें दुसरें पत्र पाठविलें—

प्रिय वंधूस सप्रेम अभिवादन.

बुधवार २-३-१९१०

आतां काय लिहावें हेच मला समजत नाहीं. मला एका गोष्टीचा मोठा अभिमान वाटतो कीं, मी दुसऱ्याला यत्किंचितही दुखवीत नाहीं. आणि जर चुकून माझ्याहातून कोणी दुखविलें गेलें, तर मला अत्यंत पश्चात्ताप होतो. तुम्हांला किंवा आईला यत्किंचितही दुःख देणें मला मरणप्राय वाटेल. गेल्या पत्रांत मी जे लिहिलें होतें तो माझा शेवटचा निर्णय नव्हता किंवा त्यांत निर्णयात्मक असें कांहीं नव्हतें. केवळ मी आपले विचार आढ पडदा न ठेवतां, तुमच्यापुढें मन-मोकळेपणानें मांडले होते. मी आजपर्यंत तुमची कधीं अवज्ञा केली नाहीं आणि ईश्वर करील तर यापुढेंही करणार नाहीं. तुमच्या प्रेमासलें मला वडिलाची कधींही आठवण झाली नाहीं. तुम्ही आपल्या

घर्तणुकीने मला वडील व ज्येष्ठ बंधु या दोघाचाही आवार दिलात. तुम्हाला जर मी यत्किंचितही दुःख ठेईन, तर माझ्यासारखा अवम मीच तुम्ही या विषयावर मोकळेपणाने बोलावे अशी माझी इच्छा होती, ती तुम्ही वृम केव्यामुळे मला अस्यत समाधान वाटलें माझ्या समाधानाला सीमा राहिली नाही, असंही म्हटल्यास चालेल मी तुमची कोणत्याही प्रकारे अवज्ञा करीन, तर मी कृतघ्न ठरल्यावाचून रहाणार नाही तुमच्या आज्ञाचें पालन करण्यात मला जें सुख वाटतें तें केवळ मलाच माहित तेंव्हा तुमच्या आज्ञेवाचून तुमच्या हा कनिष्ठ बंधू कोणतीही गोष्ट करणार नाही, याचदल निर्धास्त रहा तुमच्या इच्छेविरुद्ध काहींही केले जाणार नाही, हें ध्यानात ठेवा तुमच्या निर्णयामुळें माझे भागी आयुष्य दुःखपूर्ण होईल अशी मुळींच कल्पना करून घेऊ नका माझ्यात तरुणपणातला उच्छ्रखलपणा आहे हें काय सागावयास हवे ? तुम्ही आजपर्यंत ज्या भावावर प्राणापलीकडे प्रेम केले, त्याला तुम्ही क्षमा नाही का करणार ? तुम्ही जर क्षमा केली नाही तर दुसरा कोण करील ? केवळ उच्छ्रखलपणामुळें तुमच्या मनाला मी ज्या निरर्थक वेगना दिल्या त्याचदल तुम्ही मला माफी करणार नाही काय ? माझ्यामुळें तुम्हाला किती दुःख झालें असेल, त्याची मला यथार्थ कल्पना आहे, व त्याचदल माझ्या अतरात्म्याला किती खेद होत आहे तो परीं लिहिता येत नाही माझे हृदय जर उकळून दासविता आलें तरच त्याची कल्पना येईल त्यासाठी मी अहोरात्र किती अश्रू टाळले आहेत ते मीच जाणें वडिलाना भयकर यातना देऊन त्यांच्या मृत्यूला मीच कारण झालों, असें असताना, वडिलाच्या जागी असलेल्या ज्येष्ठ वधुनांभी दुःखचावें, याचदल मला शरमच वाटली पाहिजे तुमची क्षमा कशी मागावी हेंच समजत नाही माझी पक्का खात्री आहे कीं

भ्रातृप्रेमामुळे तुम्ही सर्व विसरून जाल, पण मला या गोष्टी विसरतां येणार नाहीत.

माझ्या मनांत जातां कांहीं राहिलें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे धडधटीत खोटें बोलणेंच होय. ही गोष्ट माझ्या मनांतून केव्हां जाईल तें सांगतां येणार नाहीं. तथापि येवढें सांगतां कीं जेथें असेन तेथें सुखी व समाधानी रहाण्याचा मी प्रयत्न करीन. तुम्हांला किंवा कुटुंबांतल्या कोणाच्याही मनाला दुःख न देणें हेंच माझे समाधान आहे. मला माझ्या रीतीनें जें काय करतां येईल तें मी करण्याचा प्रयत्न करीन. तुम्हांला सुखी व समाधानी पहाणें यांतच माझे सुख सांठाविलेलें आहे.

आपला प्रिय वंधू,
राजेंद्रप्रसाद

गांधीजी व बाबूजी

सर्व्हेट्स ऑफ इंडिया सोसायटीला मिळण्यावावत महात्मा गांधीजींच्या आयुष्यांत राजेंद्रबाबूप्रमाणेंच एक प्रसंग येऊन गेला. या दोन प्रसंगांत अतिशय साम्य असल्यामुळे गांधीजींच्या आत्मचरित्रांतील तत्संबंधींचा मजकूर येथें सुद्धा देत आहे. गांधीजींच्या व राजेंद्रबाबूंच्या चरित्रांत सत्य, सेवा व संघटना या दृष्टीनें जसें अतिशय साम्य आहे, तसे इतरत्रही आहे. गांधीजींप्रमाणें राजेंद्रबाबूंना ना. गोखल्यांना पाचारण केलें आणि दोघही जरी प्रत्यक्ष सोसायटीला जाऊन मिळाले नाहीत, तरी सोसायटींत असतांना त्यांना जें काय थोडेंबहुत केलें असतें त्याच्या किती तरी पट ते आज सोसायटीच्या बाहेर राहून करीत आहेत. सोसायटींत दाखल न होण्यानें कोणाचेंच कांहीं नुकसान झालें नाहीं. म. गांधीजींच्या आत्मचरित्रांतील उतारा पुढीलप्रमाणें आहे:—

“ गोरगल्यांची फार इच्छा होती की, मी सोसायटीत दारुल व्हावे. माझी तर इच्छा होतीच. पण सभासदांचे मत पडले की सोसायटीचे आदर्श व त्यांची काम करण्याची रीत माझ्या रीतीहून भिन्न होती. त्यामुळे मी सभासद होणे योग्य होईल की काय, याबद्दल त्यांना शका वाटत होती. गोरगल्यांची समजूत होती की, माझ्यामध्ये आपल्या ध्येयांना चिकटून रहाण्याचा जसा गुण होता तितकाच इतरांचे आदर्श सभासद घेण्याचा व त्यांच्याशी मिळून मिसळून काम करण्याचाही गुण होता. ‘ तुम्ही सोसायटीचे सभासद व्हा, किंवा नका होऊ, पण मी तर तुम्हांला सभासदच मानून चालणार; ’ गोखले म्हणाले.

“मी स्वतःची कल्पना त्यांना कळविली होती. मी सोसायटीचा सभासद झालों किंवा न झालों तरी माझ्या मनांतून एक आश्रम काढावयाचा होता. गोरगल्यांना भासा विचार पसंत पडला व ते म्हणाले:

‘ तुम्ही अवश्य तसे करा. सभासदांवरोबरच्या चर्चेचा निकाल कसाही लागो, पण तुम्हांला आश्रमासाठी लागणारे द्रव्य तुम्ही माझ्यापासूनच घ्यावयाचे आहे. मी तो माझाच आश्रम समजणार.’

“ माझे हृदय फुटून गेले. पैसे वसूल करण्याच्या कामांतून घरी मोकळीक झाली असं म्हणून मी फार आनंद मानला; आणि यापुढे मला स्वतःच्या जबाबदारीवर चालावे लागणार नाही, तर प्रत्येक अडचणीमध्ये मला मार्गदर्शक मिळणार, या विश्वासासुळे माझ्या डोक्यावरिल मोठा भार खाली उतरला असं मला वाटलं.

“ पुण्याला पोचल्यानंतर गोरगल्यांची उत्तरक्रिया वगैरे आटोपून सोसायटीचा योगक्षेम यापुढे कसा चालवावा, आणि मी सोसायटीत दारुल व्हावे की नाही, या प्रश्नाच्या चर्चेला आम्ही सर्वजण लागलों. माझ्यावर मोठा भार येऊन पडला. गोखले जिवंत असे-

पर्यंत मी सोसायटीमध्ये दाखल होण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नव्हता. गोखल्यांची आज्ञा किंवा इच्छा असेल त्याप्रमाणे करावयाचे, येवढेच माझे काम होतें. ही स्थिति मला पसंत होती. भारतवर्षरूपी तुफानी समुद्रामध्ये माझ्या आयुष्याचे तारुं ढकलतांना मला फोणी सुकणदार पाहिजे होता, आणि गोखल्यांसारखा सुकणदार मिळाव्यावर मला कसलीच धास्ती नव्हती.

“जातां मला वाटूं लागलें कीं, मी सोसायटींत दाखल होण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे. गोखल्यांच्या आज्ञेची अशीच इच्छा असणार असें मला वाटे. मी संकोच न धरतां व टढपणें त्या प्रयत्नाला लागलों. सोसायटीच्या सभासदांमध्ये माझ्या बाबतींत मतभेद होता. कांहींचे मत मला दाखल करण्याच्या बाजूचे होतें, तर इतर मला सोसायटींत घेण्याच्या विरुद्ध होते. मला स्पष्ट दिसून आलें कीं, सोसायटीच्या सभासदांमध्ये मला दाखल करण्याबद्दल मतभेद असेल, तोंपर्यंत माझा मीच दाखल होण्याचा आमह सोडून दिला पाहिजे. तेणें करूनच सोसायटी व गोखले यांचेवदलचें माझे कर्तव्य मी केलें असें होईल. असेर सोसायटीमध्ये दाखल होण्यासंधर्षांचा माझा अर्ज परत घेऊनच मी सोसायटीचा सरासुरा सभासद झालों.”

सोसायटींत न गेल्यानें राजेंद्रबाबूंना कांहीं काळ वाईट वाटलें व त्यांचे वकिलीकडे लक्ष लागेना, पण पुढेपुढे जसजसें ते सेवाकार्यांत निमग्न झाले, तसतसा त्यांना सोसायटीचा विसर पडल्यास नवल नव्हतें. गांधीजीप्रमाणें त्यांनाही जातां वाटत असेल कीं आपण सोसायटीचे सभासद झालों नाहीं, हें घेरे झालें आणि गांधीजीप्रमाणें त्यांनाही जातां पुढीलप्रमाणें उद्गार कदाचित पाडले असते:—

“जनुभयानें जातां मला असें दिसतें कीं, मी सोसायटीचा

रतसर सभासद झालें नाहीं, हें ठीकच झालें, व सभासदांनीं माझ्या सभासदत्वाला केलेला विरोध योग्य होता. त्यांच्या माझ्या सिद्धांतांमध्ये भेद असल्याचें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे, पण मतभेदाची जाणीव असतांनाही त्यांचे माझेमध्ये आत्म्याचें अंतर कधीच पडलेलें नाहीं, कटुता कधीच उत्पन्न झालेली नाहीं. मतभेद असतांही आमचें बंधुत्वाचें व भैत्रीचें नातें कायम राहिलें आहे. सोसायटीचें स्थान माझ्या दृष्टीनें नेहेमीं यात्रेचें स्थानच होऊन राहिलें आहे. लौकिक दृष्टीनें मी तिचा सभासद नसेना का, पण अध्यात्मिक दृष्टीनें मी सभासद आहेच. लौकिक संबंधापेक्षां आध्यात्मिक संबंध अधिक मौल्यवान आहे. आध्यात्मिक संबंधाखेरीज लौकिक संबंध हा प्राणाशिवायच्या देहाप्रमाणेंच होय. ”

प्रकरण ३ रें.

वकिलीचा व्यवसाय.

हायकोर्ट वकील

भारतसेवकसमाजाचें पर्व कायमचे समाप्त झाल्यावर राजेंद्रवावुंनी घडील बंधूंच्या सांगण्यावरून आपलें लक्ष वकिलीकडे वळविलें. फलकत्ता हायकोर्टांत वकिली करण्याला लागणारी पूर्वतयारी त्यांनी अगाऊच करून ठेवली असल्यामुळें त्यांना निराळी तयारी करावयाची नव्हती. फक्त वकिलीची पदवी घ्यावयाची होती. एकदां हायकोर्ट वकील व्हावयाचें ठराविल्यावर मग पदवी पेण्यास कितीसा उशीर लागणार ! राजेंद्रवावुंचा अभ्यास तयारच होता. ते १९१० च्या मार्च महिन्यांत लगेच परीक्षेला बसले व ताबडतोब पासही झाले. जाणरी फांही फाळ वकिलाच्या कारखानाचें काम करून घावूर्जिनी १९११ च्या ऑगस्ट महिन्यांत फलकत्ता हायकोर्टांत वकिलीला प्रारंभ केला. फलकत्ता हायकोर्टांत मोठमोठे वकील व वॅरिस्टर होते तरी आपल्या पशुत्वावर राजेंद्रवावुंनी नांव कमविण्यास सुरवात केली. त्यांच्या वेळी फलकत्ता हायकोर्टांत लॉट मिस्टर, जे. मर राशदिहारी घोष, देशबंधू दाम, हसन इमान, सर गणेशदास

सिंह वगैरे अनेक प्रसिद्ध वकील हायकोर्टांत वकिली करीत होते. व त्यांच्याशी राजेंद्रवायूचा सामना होता अनेकदा देशवधू दासबायू-बरोबर काम करण्याचा त्यांना प्रसंग आला होता १९१६ सालापर्यंत वायूजींनी वलकल्याच्या हायकोर्टांत वकिली करून नामांकित वकील म्हणून नाव मिळविलें. वकिली करीत असतानाच त्यांनी एल्एल् एम्. या कायद्याच्या सर्वोच्च परीक्षेचा अभ्यास चालविला होता १९१५ साली ते त्या परीक्षेला बसले व पहिल्या वर्गात पहिले आले. या परीक्षेच्या वेळी ते लॉ कॉलेजात प्रोफेसर म्हणून काम करीत अस-असल्यामुळे त्यांना जितका मोकळा वेळ मिळावयास पाहिजे होता तितका मिळू शकला नाही शिवाय दिवसभर त्यांना कोर्टाची कामे सभाळाची लागत ती निराळीच. असे असल्यामुळे त्यांनी एल्एल् एम्. साठी कसून श्रम करून अभ्यास केला. व अखेर त्या उच्च परीक्षेत ते पहिले आले. त्याच्या असामान्य बुद्धिमत्तेचाच हा विजय म्हटला पाहिजे. वलकल्या युनिव्हर्सिटीची ही कठिणात कठिण परीक्षा असून या परीक्षेला दर वर्षी फारच थोडे विद्यार्थी बसतात ही परीक्षा पाम झालेले विहारमध्ये जातापर्यंत फक्त दोघेच आहेत. धानूजी व त्याच्या बरोबर परीक्षेला बसलेले त्याचे सहाध्यायी धाबू वैद्यनाथसिंह या दोघाशिवाय अद्याप तिसरा कोणीही ही परीक्षा उत्तीर्ण झालेला नाही

पाटणा हायकोर्टांत

१९१६ सालच्या मार्च महिन्यात बिहार प्रांतात पाटणा येथे नवीन हायकोर्ट स्थापन करण्यात आलें. आपल्या प्रांतात हायकोर्ट आले असे पाहून वलकल्याला वकिली करणारे कित्येक बिहारी वकील आपल्या प्रांतात परत आले व पाटणा हायकोर्टांत वकिली करू लागले राजेंद्रवायूही अर्थातच पाटण्याला आले व त्यांनी तेथील हायकोर्टाची सनद काढली वलकल्याला सुमारे पाच वर्षे त्यांनी वकिली केली, तर

पाटण्याला पुरीं साडेचार वर्षेही केली नाही. १९१६ पासून १९२० पर्यंत त्यांनी काय ती बकिली चालविली. पुढे सर्वव्यापी असहकारिते-मुळे त्यांनी आपल्या मरभराटलेल्या बकिलीवर राष्ट्रासाठी तिलांजळी दिली व ते फकीर बनले. बकिली करीत असतां त्यांना पुष्कळ पैसे मिळत. विशेषतः पाटणा येथे आल्यावर तर त्यांची चांगलीच चलती सुरू झाली होती. पण बकिलीच्या या ऐन अमदानीत त्यांनी आपला बडेजाव कधीही वाढविला नाही, अगर मोठी दौलत करण्याच्या ते मार्गही लागले नाहीत. ते पूर्वाइतक्याच साधेपणाने वागत. त्यांच्याकडे कोणीही येवो तो कधी विन्मुख परत जात नसे. राजेंद्रबाबूंची पहिल्यापासूनच ही परोपकारवृत्ति असल्यामुळे त्यांना जेवढे पैसे मिळत, तेवढे सर्व परोपकारांत व सार्वजनिक कामांत खर्च होऊन जात. त्यांच्याकडे नेहेमी विद्यार्थ्यांची रीघ लागलेली असे व कित्येक गरीब विद्यार्थी त्यांच्याकडे कायमपे रहातही असत. सार्वजनिक कामा-साठी वर्गण्या व देण्या देतां देतां ते अगदीं पुरे कफळक वचून गेले. शिवाय त्यांच्याकडे नेहेमी राजकीय पुढारी, वाढ्यासेवक, समाज-सेवक वगैरेचा तळ असे तो निराळाच. या बाबतीत त्यांची देशबंधू चित्तरंजनदास यांच्याशी तुलना करतां येईल. परोपकार करतां करतां देशबंधू दास जसे अगदीं निष्कांपन बनले तद्वतच राजेंद्रबाबूंची स्थिति झाली, असे म्हणण्यास हरकत नाही. १९२० सालीं जेव्हां त्यांनी बकिलीला रामराम ठोकला त्यावेळीं त्यांच्याजवळ १५ रुपये सुद्धां शिल्लक नव्हते. त्यांची मिळकत महिना तीन हजार रुपयांपासून पांच हजारांपर्यंत गेलेली होती. असें असून सुद्धां त्यांच्या गांठीला १५ रुपये नसावेत, ही गोष्ट त्यांच्या परोपकारी व निःस्वार्थ बुद्धीची द्योतक नाही काय? या ठिकाणीं त्यांची चारुदत्ताशी तुलना करण्याचा कोणालाही मोह होईल.

विलायत यात्रा

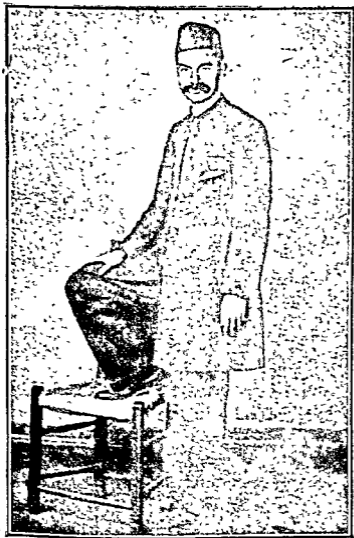
राजेद्रवावूना १९२८ साली जी विलायतयात्रा करावी लागली ती त्याच्या वकिलीसवधातच अमल्यामुळे तिचा या प्रकरणातच उद्देश्य घेणे जरूर आहे. शहावाद जिल्ह्यात रायवहादुर हरिहरप्रसाद सिंह नावाचा एक मोठा जमीनदार आहे त्याचा वडुमराव राजाचा जमीनी धानत एक मोठा तटा चालला होता हा वाद कित्येक लाख रुपयाचा होता, व त्यात राजेद्रवावूनीं वावू हरीजींचे वकीलपत्र घेतले होते हा खटला १९२० सालापासून चालत होता १९२० साली तो सालच्या कोर्टात होता तेथून १९२४ साली हायकोर्टात आला आणि १९२८ साली प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये दासल करण्यात आला राजेद्रवावू या खटल्यात अगरी पहिल्यापासून असल्यामुळे त्यांना त्यातील कागदपत्राची जितकी इथभूत माहिती झाली होती, तितकी दुसऱ्या कोणालाच नव्हती आणि १९२० साली राजेद्रवावूनीं वकिलीवर पाणी सोडले, तरी जेव्हा हा खटला हायकोर्टात अगर प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये निघेल त्या वेळी तो चालविण्याचे वावूजींनीं हरिजींंना अभिवचन दिले होते हा खटला मोठाच असल्यामुळे त्यात अनेक वकील होते अथूनमथून प मोतीलाल नेहरू यानींही हरिजतिफे काहीं काम केले पण हा खटला वेव्हा सपेल याचा नियम नसल्यामुळे कोणताही एक वकील शेवपर्यंत ठिकून राहिला नाही प्रतिपक्षातफे देशवधू दास यानीं काहीं दिवस काम केल्यावर त्याच्या जागीं सर आशुतोष मुकर्जी आले व प मोतीलाल नेहरूनंतर पुन्हा राजेद्रवावू आले हायकोर्टात महाराजाच्या विरुद्ध निकाल झाल्यामुळे त्यानीं प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये अपील केले त्यामुळे हरिजतिफे वावू राजेद्रप्रसाद याना इंग्लंडला जाणे भाग पडले ९ मार्च १९२८ रोजी 'वैसर इ हिंद' वाटीने राजेद्रवावू इंग्लंडला निघाले ते २४ मार्च रोजी सध्याकाळीं लंडनला पोहोचले जापत्या अशीलाच्या खटल्या

साठीं ते लंडनला आले असत्यामुळे त्यांनीं पहिल्या प्रथम खटल्याच्या कामाशिवाय दुसरीकडे कोठेही लक्ष दिलें. नाहीं. आपला खटला बरा व आपण वरें या भावनेनें ते इंग्लंडमध्ये कोठें हिंडलेही नाहींत. अगर त्यांनीं लंडनही पाहिलें नाहीं. किंवा लंडनमध्ये त्यांनीं कोणाच्या गांठीभेटीही घेतल्या नाहींत. नाहीं म्हणावयाला लंडनच्या पूर्वभागांत गरिवांची सेवा करणाऱ्या भिन्न म्युरिएल लीस्टरवाईची त्यांनीं गांठ घेतली. खटला संपल्यावर राजेंद्रवाचूंनीं हिंदुस्थानास यावयाचें ठराविलें व परत येतां येतां थोडी युरोपची चक्र मारण्याचें त्यांच्या मनांत आलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपला कार्यक्रम आंजला.

ऑस्ट्रियांत

ते पहिल्याप्रथम ऑस्ट्रियांत गेले. व्हिएन्नाजिक सोनादसवर्ग या शहरां अंतरराष्ट्रीय युद्धविरोधी संमेलन भरवयाचें होतें. हिंदुस्थानचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून ते त्या संमेलनाला हजर राहिले. व त्यांनीं तेथें हिंदुस्थानच्या वर्तमान भाषण केलें. फेनर ग्रॉकचे संमेलनाप्यक्ष होते.

संमेलन समाप्त झाल्यावर संमेलनाच्या कार्याचा प्रचार करण्यासाठीं युरोपांत ठिकठिकाणीं संमेलनाचे प्रतिनिधि धाडण्यांत आले. राजेंद्रवाचूंनींही ऑस्ट्रियांत एका गांधीं रवानगी करण्यांत आली. तेथें जाहीर मभा भरून युद्धविरोधी व्याख्यानें व्हावयाचीं होनीं. या गांधीं व्हाणाऱ्या एक प्रोफेसरला महात्मा गांधींनीं राजेंद्रवाचूंजवळ एक चिट्ठी दिली होती. त्या गांधीं गेल्यावर राजेंद्रवाचूंवर जो भयंकर प्रसंग आला, त्याची हिंदुस्थानांत फारच थोड्यांनीं कल्पना जमेल. जर्मनींत आजकाल चालतेले नाझी लोकांचे अत्याचार अगदीं मरे अनतील, त्यांत यत्किंचितही अनियोजित नसेल असें ही एकान्त वाचून स्वप्नी पडते. त्या मभेंत राजेंद्रवाचूंवर जे अत्याचार

इंग्लंडमध्ये अस्तांना: १९२८

श्री. राजेंद्रबाबु: १९३०.

हरण्यांत आले व फॅसिस्टांनी त्यांच्यावर जे हल्ले चढविले ती सगळी हकीगत अंगावर शहारे आणणारी आहे. महात्मा गांधींनी ३० आगस्ट १९२८च्या 'यंग इंडिया'मध्ये यासंबंधी जो महत्वाचा लेख लिहिला आहे, त्यांत राजेंद्रबाबूवरिल हल्ल्याचें सविस्तर वर्णन आलें असल्यामुळें तोच लेख येथें मुदाम देत आहे. 'युरोपांत जाणाऱ्यांना इपारा' या मध्यव्यार्याली महात्मा गांधींनी पुढीलप्रमाणें अग्रलेख लिहिला आहे:-

राजेंद्रबाबूवर हल्ला

“ असहकारितेच्या चळवळीपासून युरोपांत हिंदुस्थानाबद्दल विशेष कुतूहल उत्पन्न झालें आहे. व हिंदी राजकारणाकडे त्यांचें वरेंच लक्षर्हा वेधलें आहे. पण यावू राजेंद्रप्रसाद यांच्या यावर्तीत असा विपरीत अनुभव येईल अशी कोणाचीच कल्पना नव्हती. ग्रीष्मी कौन्सिलमध्ये एक राटला चालविण्यासाठी कांहीं महिन्यापूर्वी ते लंडनला गेले होते. राटल्याचें काम संपल्यावर त्यांनी युरोपांत थोडीशी सफर मारली व जातां जातां व्हिएन्ना येथें भरलेल्या युद्ध विरोधकांच्या परिषदेला हजर राहिले. तेथें एका अनोळखी गृहस्थान्या विनंतीवरून त्यांनी जवळच्या गांधी एका सभेला येण्याचें कवूल केलें. राजेंद्रबाबू ज्या सभेत विश्वशांतीवर व्याख्यान देत होते, ती सभा फॅसिस्टांनी उधळून लावून राजेंद्रबाबूवर भयंकर हल्ला केला, अशा आग्रयाची एक बातमी कांहीं दिवसापूर्वी मुंबई फ्रॉनिकलमध्ये प्रसिद्ध झाली होती. पण खुद्द राजेंद्र बाबूंकडून मला कांहींच खबर न आल्यामुळें माझा त्यावर विश्वास बसेना.

ज्या दिवशी फ्रॉनिकलमध्ये वरील बातमी प्रसिद्ध झाली त्याच दिवशी हॉलंडच्या युवक परिषदेसाठी राजेंद्रबाबूंनी माझ्याकडे तारनें रद्देश मागविला होता. त्यावरून माझ्या शंकेचें निवारण झालें होतें. पण गेल्या ढाकेंनें माझ्याकडे एका ऑस्ट्रियन प्रोफेसराचें

पत्र आले त्यात राजेंद्र बाबूवरील हल्ल्याची बातमी सविस्तर कळविली आहे एा पत्रातील महत्त्वाचा भाग मी येथे उद्धृत करित आहे —

‘ राजेंद्रप्रसाद यांच्याबरोबर तुम्ही जे ओळख पत्र दिले होतें त्यायोगे मला आनंद झाला होता पण आता त्यांच्या सर्वर्थांची भय कर बातमी कळविण्याचें माझ्या नशीबीं आलें आहे तुमच्या पत्रात कोणत्याच सभेचा उल्लेख नव्हता, पण तुमच्या पत्राच्या मागल्या वाजूला कोणांतरी लिहिले होतें कीं ‘ भाई राजेंद्र प्र हे स्ट्राइन फेल्डर सेल येथे व्याख्यान देणार आहेत त्यावेळीं तुम्ही हजर रहावें अशी त्यांची विनंति आहे ’ हे पत्र वाचून नुसता चकितच नव्हे तर भयभीतही झालो कारण स्ट्राइन फेल्डर सेल हा दारूचा गुप्ता असून तेथे त्या विदेशीं स्त्रियांच्या अंतरराष्ट्रीय सघातफें शातता व स्वातंत्र्य या विषयावर भाषणें व्हावयाचीं होतों मला हा सघ माहितही नव्हता ? ऑगस्ट रोजी सकाळीं ९ वाचता हे पत्र माझ्या हातीं आलें व ह्या सघाचे कोणकोण सभासत् आहेत, त्याचा पत्ता काय घौरेची चौकशी करण्यासाठीं आम्ही दुपार घालविली पण आम्हाला काहींच तपास लागला नाहीं नंतर आम्ही भाई प्रसाद याना जाणण्यासाठीं स्टेशनवर गेलो श्री प्रसाद याना या सभेची काहींच माहिती नव्हती, अगर त्यांना ज्या गृहस्थानें निमंत्रण दिले त्याचीही ओळख नव्हती त्या गृहस्थाच्या सांगण्यावरून त्यांनीं या सभेंत बोलण्याचे कमूल केलें होतें ही सभा उधळून लावण्यासाठीं काहीं अत्याचारी लोक तेथें येऊन बसले आहेत ही गोष्ट आम्हाला कोणा सच माहित नव्हती त्यामुळे श्री प्रसाद यांच्यासह आम्ही सभेच्या ठिकाणीं गेलो तो तेथें काय ? तो अनोळखी गृहस्थ तर नव्हताच पण स्त्रियांपैकीं कोणी दिसलें नाहीं उलट दिवाणखाना सिगारेटच्या धुरानें भरलेला आहे, टेबलावर दारूचे प्याले पडलेले आहेत व काहीं झिंगलेले दारूडे बरळत आहेत, असे दृश्य आम्हाला तेथें दिसले पंधरा

मिनिटें होऊन गेली, तरी कोणाचाच पत्ता दिसेना, तेव्हां आम्ही स्त्रियांच्या कामिटांचें एक टेबल दिसत होतें तिकडे गेलों. आम्ही त्या टेबलाजवळ जातों न जातों तोंच आमच्यावर हला चढविण्यांत आला. भाई प्रसाद यांना वांचविण्याची आम्ही आपल्याकडून रूप शिरुस्त केली, पण ते जखमी झालेच. आम्ही जखमी झाल्यावर आम्हांला कळलें कीं, त्या दिवशीं ज्या वक्त्याचें भाषण व्हावयाचें होतें तो प्रांतिकारक असून एका प्रांतिकारक पत्राचा संपादक होता. श्री. प्रसाद यांना तोंच संपादक समजून चांगलाच प्रसाद देण्यांत आला. या अनपेक्षित प्रसंगावढल मला अत्यंत दुःख होतें. माझ्या डोक्याला खांदीची हॅट असल्यामुळें माट्यावर जरी धरेंच प्रहार करण्यांत आले तरी भाई प्रसाद यांच्या डोक्यावर, कपाळावर व गालांवर लाठ्यांचे अनेक ठोसे लगावण्यांत आले. आम्हांवर मुर्त्या, टेबलें घाटल्या वगैरेंचा भयंकर मारा करण्यांत आला. श्री. प्रसाद यांच्या डोक्याजवळ तर भयंकरच जखम झाली असून तिचा डोक्यावर चरा वाईट परिणाम होण्याचा संभव आहे. आणि मर्यात विशेष गोष्ट ही कीं एकानें श्री. प्रसाद यांच्यावर वार करण्यासाठीं मुरा उगारला व तो तावटतोच मी आपल्या हातावर झेलला, म्हणून बरें झालें. माझ्या हाताला वरीच जखम झाली हें मांगणें नकोच. मला त्यावेळीं इतकें धैर्य व बळ कोठून आलें होतें याचें मला आश्चर्य वाटतें. एका घाजूला मी व दुसऱ्या घाजूला माझा मित्र जमे आम्ही दोघे प्रमादांचे रक्षण करीत होतों. मी एका हातानें श्री. प्रसाद यांना धरलें होतें व दुसऱ्या हातावर प्रहार झेलीत होतों. आम्हां तिघांवर मला घाटतें, तें पांचशें लोक तुटून पडले असावेत. श्री. प्रसाद यांनाही शिरुस्त केली. अखेरपर्यंत ते आपली गांधीटोपी मंभाळीत होते, पण शेवटीं ती गेलीच. दोन दिवस आमचे हात व पाय फाटोमिटे होऊन मुजून गेले होते. हातपाय हालविण्याचीही सोय नव्हती. माझें डोकेंही भ्रमण करीत जसाचें वाटतें. ते अत्याचारी दंगेखोर

त्यावेळीं एकसारखे ओरडत होते कीं 'त्याला ठार करा' या आरोप्या ऐकून माझ्या हृदयात धडकी भरे व प्रसाद कसे वाचतात या चिंतेत मी चूर होऊन जाई. आम्ही श्री. प्रसाद याना आमच्या घरीं ठेवले असून त्याची योग्य ती सेवाशुश्रूपा करीत आहो. नुकतेच त्यांना जरा बरे वाटू लागल्यावर ते आमच्या घरून गेले. आम्ही त्यांना पांचवावयाला वरेच लावपर्यंत गेलों होतो. ते दुसरे दिवशीं व्हिलन्यूव्ह येथें पोचल्यावर त्यांच्याकडून आम्हाला खुशालीचें पत्र आलें त्यांच्या जखमा डॉक्टरांनीं तपासल्यामुळें काळजीचे कारण नाहीं असें त्यांनीं आपल्या पत्रात लिहिलें आहे आज ते रोमेन रोल्ड यांच्याकडे उतरले आहेत त्यांना मी ओळखपत्र दिलें होतें मला तुम्हाला आता एवढीच विनंती करावयाची आहे कीं युरोपात जाऊ इच्छिणाऱ्या हिंदी बांधवाना ही सर्व हकीगत फळवा व कुणाही अनोळखी माणसाच्या नादीं लागू नका, असा त्यांना स्पष्ट इशारा द्या तुमचीं अहिंसेचीं तत्त्वे येथें बेधडक पायाखालीं तुडविलीं जात आहेत हिंदी बांधव ह स्वभावतः सज्जन व सौजन्यशील आहेत एकादा युरोपियन मनुष्य 'मी शाकाहारी आहे' असें त्यांना म्हणाला, कीं त्यांना वाटतें तो तुमच्या अहिंसातत्त्वाचाच अनुयायी आहे. पण तो कधीं अत्याचारी क्रांतिकारकही असू शकतो. म्हणून युरोपातील अनोळखी माणसाशीं सबंध न ठेवण्याबद्दल तुम्ही आपल्या देश-बांधवांस स्पष्ट इशारा देऊन ठेवा येवढेंच माझे सांगणें आहे. '

"राजेद्रबाबूंचें मोठ्या धैर्यानें व शिकस्तीनें सरक्षण केल्याबद्दल राजेद्रबाबूंच्या नातेवाईकांनीं व असख्य मित्रांनीं या युरोपियन मित्रांचे मन पूर्वक आभार मानले पाहिजेत. या अनुभवावरून येवढेंच दिसून येतें कीं सौजन्य, स्वार्थत्याग व औदार्य या गोष्टी अमुकच जातीला किंवा धर्माला आदण दिलेल्या नाहींत. पण ह्या पत्रात जो इपारा दिलेला आहे, तो सर्वांत महत्त्वाचा आहे. हिंदी

लोकांच्या प्रसिद्धीचा वाटेल तसा फायदा घेण्याची इच्छा युरोपांत बळावत चालली आहे, यांत शंका नाही. हिंदी लोकांनाही युरोपियन लोकांपुढे हिंदुस्थानचा प्रश्न वेळोवेळी मांडला पाहिजे व त्यांना सन्या परिस्थितीची ओळख करून दिली पाहिजे. ”

ऑस्ट्रियांतून या दिव्यांतून बाहेर पडल्यावर राजेंद्रवाचू युरोपांत अनेक ठिकाणी हिंडले. स्वित्झर्लंडमध्ये त्यांनी रोमेन रॉलंड यांची गांठ घेतली, व दुभाष्यांमार्फत त्यांनी रॉलंड यांजबरोबर सुमारे दोन तास चर्चा केली. राजेंद्रवाचूंना फ्रेंच, जर्मन किंवा दुसरी कोणतीच युरोपियन भाषा येत नसल्यामुळे त्यांची वरीच कुचंबणा झाली व इंग्लंडशिवाय त्यांना इतरत्र फारसे हिंडतां आले नाही. युरोपची सफर संपल्यावर ते परत लंडनला आले. लंडन येथे भरलेल्या जागतिक युवकांच्या शांततापरिपदेला हजर राहिले. १६ ऑगस्ट रोजी ही परिपद भरली होती. या परिपदेत त्यांनी हिंदुस्थानातर्फे भाग घेतला व थोडे भाषणही केले.

याप्रमाणे आपल्या अशीलाच्या खटल्यासाठी त्यांनी विलायत-यात्रा केली आणि त्यांत त्यांना विविध प्रकारचे रोमांचकारी अनुभव आले. राजेंद्रवाचूंची ही युरोपयात्रा म्हणजे त्यांच्या वकिलीचे अवभृतस्नानच म्हटले पाहिजे.

प्रकरण चवथें.

राजेंद्रवावू व काँग्रेस.

काँग्रेस कार्य

१९३४ साली काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मिळविणारे राजेंद्रवावू १९०६ सालापासून काँग्रेसचे सभासद आहेत. म्हणजे साध्या सभासदापासून अध्यक्षपदापर्यंत पोचावयाला राजेंद्रवावूंना पंचवीस वर्षे लागलीं. या हिशेवानें कोणीही चार आणेवाल्या सभासदानें स्वतःच्या मोठेपणाचें गणित करूं नये ! नाहींतर त्याची निष्कारण फसगत व्हावयाची ! सभासद झाल्यापासून सुमारे पंचवीस वर्षांनीं महात्मार्जुना काँग्रेसच्या अध्यक्षाचा मान मिळाला, तर पं. जवाहरलाल नेहरू १५ वर्षांतच काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले ! टिळकांनीं ३० वर्षे काँग्रेसची सेवा करूनही त्यांनीं अध्यक्षपद भूषविलें नाहीं ! खरें म्हटलें तर, राजेंद्रवावू १९२० सालापासूनच काँग्रेसच्या राजकारणांत विशेष व प्रत्यक्ष असा भाग घेऊं लागले. तत्पूर्वी काँग्रेसच्या कार्यक्रमांत त्यांचा फारच थोडा भाग असे. १९०६ साली कलकत्ता येथें एम्. ए. चा अभ्यास करीत असतां राजेंद्रवावू अगदीं पहिल्यानें काँग्रेसचे सभासद झाले व त्या काँग्रे-

सच्या अधिवेशनांत त्यांनी स्वयंसेवक म्हणून बरेंच काम केलें. जो काँग्रेसचा सरा सेवक आहे, त्याची किंमत जनता ओळखतेच, हे सांगणें नकोच. १९११ साली पुन्हां कलकत्त्यालाच काँग्रेसचें अधिवेशन भरले होतें, तेव्हां प्रतिनिधि म्हणून ते काँग्रेसला हजर राहिले होते. १९१२ सालापासून राजेंद्रबाबू ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे जे सभासद झाले, ते तहत आजपर्यंत कायम आहेत. तसेच गेली चौदा वर्षे ते वर्किंग कमिटीचेही सभासद आहेत. ते दर वर्षी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला नियमितपणें हजर रहात, असें नाहीं. तितकेंच दुसरें महत्त्वाचें काम निघाल्यास ते गैरहजरही रहात. इतर कामामुळें त्यांची फार तर पांचसहा अधिवेशनें चुकलीं असतील. अमृतसर काँग्रेसच्या वेळीं ते आजारी पडले, तर पाटणा काँग्रेसच्या वेळीं साहित्यसंमेलनासाठीं त्यांना कलकत्त्याला जावयाचें होतें. कारण त्या वर्षी ते अखिल भारतीय हिन्दी साहित्यसंमेलनाचे स्वागताध्यक्ष होते. लखनौ, मुंबई, दिल्ली इत्यादि काँग्रेसला ते हजर राहिले होते.

राजेंद्रबाबूंचा काँग्रेसशी विशेष निकट संबंध आला, तो १९१९ साली. त्या वर्षी मुप्रसिद्ध रौलाट कायदा पसार झाला होता. तो कायदा रद्द व्हावा, यासाठीं देशांत जी सार्वत्रिक सत्याग्रहाची चळवळ झाली, त्यांत इतर राजकीय पुढाऱ्यांप्रमाणें राजेंद्रबाबूंनीही उडी घेतली व ६ एप्रिल रोजी झालेल्या हरताळांत व जाहीर कार्यक्रमांत भाग घेतला. १९२० सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत महात्मा गांधीजींचा सर्वव्यापी असहकारितेचा ठराव देशापुढें येतांक्षणींच राष्ट्रानें त्या ठरावाला आपली मान्यता दिली व सर्व देशभर असहकारितेचा कार्यक्रम अंमलांत आणण्याचें मुकुर करण्यांत आलें. राजेंद्रबाबूंना महात्मा-जींचा हा कार्यक्रम मनापासून पसंत पडल्यानें त्यांनी ताबडतोब आपल्या बकिलीला तिलांजळी दिली व ते ज्या ज्या निममरकारी संस्थांचे सभासद होते, त्यांचेही त्यां

पाठाविले. राजेंद्रबाबू त्या वेळीं पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या सेनेटचे व सिंडिकेटचेही सभासद होते. त्या जागांचेही त्यांनीं राजीनामे दिले.

महात्माजींच्या कार्यपद्धतीचा व मनोरचनेचा परिचय राजेंद्रबाबूंना चंपारण्यांत झालाच होता. गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा राजेंद्रबाबूंचर एवढा ठसा उमटला कीं आपण यापुढें गांधींच्या नेतृत्वाखालीं वागलें पाहिजे, अशी त्यांना मनोमय जाणीव झाली व त्याप्रमाणें १९२० पासून ते गांधींचे खरेखुरे निष्ठावंत अनुयायी बनले आहेत. १९२० सालच्या सप्टेबर महिन्यांत राजेंद्रबाबूंच्या अध्यक्षतेखालीं जी बिहार प्रांतिक परिषद भरली होती, तिच्यांत त्यांनीं गांधींच्या धोरणाचा व कार्यक्रमाचा जोरदार पुरस्कार करून जनतेला असहकारितेचीं तवें पटवून दिलीं. राजेंद्रबाबूंनीं वकीली सोडल्याचें जाहीर करतांच त्यांच्या कित्येक मित्रांनीं त्यांचें अनुकरण केलें व कोर्टावर बहिष्कार पुकारला. १९२० सालीं राजेंद्रबाबूंना पाटण्याच्या हायकोर्टांत वकिली करावयाला लागून अवधी चारच वर्षे झालीं होती; पण तेवढ्या अवधींत नामांकित वकील म्हणून पाटणा हायकोर्टांत त्यांची ख्याति झाली होती. संयुक्तप्रांतांत पं. मोतीलाल नेहरू अगर डॉ. सप्रू, बंगाल्यांत देशबंधु दास अगर वं. सेनगुप्त किंवा मद्रासकडे राजगोपालाचार्य अगर श्रीनिवास आय्यंगार यांनीं वकिलीच्या बाबतींत जे यश व नांव मिळविलें तें बिहारप्रांतांत बाबू राजेंद्रप्रसादांच्या वांट्याला आलें. अजबल दर्जाचे वकील म्हणून संबंध बिहारमध्ये त्यांचें नांव दुमदुमत होतें. त्या वेळीं त्यांची प्राप्तीही हजारोंच्या वर गेलेली होती. अशा नामांकित वकिलानें असहकारितेच्या ठरावाला अनुसरून आपल्या धंद्यावर पाणी सोडावे, याबद्दल जनतेला कां आश्चर्य वाटलें नसेल ?

असहकारितेच्या कार्यक्रमाचीं चक्रे देशांत जोरजोरानें फिरूं

लागतांच राजेंद्रबाबूंकडे विहारचें नेतृत्व आलें. असहकारितेचा संपूर्ण कार्यक्रम अमलात यावा, अशी त्यांची तळमळ असल्यामुळे त्यांनी गावागाव प्रचार करण्यास सुरवात केली. राजेंद्रबाबूंच्या या दौऱ्यामुळे विहारमध्ये अभूतपूर्व जागृति झाली. बाबूजींचें विधायक कार्याकडे विशेष लक्ष वेधल्यामुळें त्यांनी पहिल्याप्रथम सघटना व राष्ट्रीय शिक्षण यांवर भर दिला व आपल्या स्नेहांच्या सहकार्याने पाटणा येथें राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केले. राष्ट्रीय शिक्षणावद्दल राजेंद्रबाबूंना सर्वांत जास्त आस्था होती, म्हणून पहिल्यानें त्यांनी विद्यापीठाची संस्थापना केली. तरी राष्ट्रीय सभेच्या आक्षेपप्रमाणें ग्राम सघटना, काँग्रेस कमिट्याची पुनर्घटना, काँग्रेसचे सभासद वाढविणें, टिळक स्वराज्यफंड जमविणें, चरख्यांचा प्रसार करणें, परदेशी मालावरील बहिष्काराचा प्रचार करणें, मद्यपानबंदीचा पुरस्कार करणें वगैरे कार्यांतही त्यांनी तितक्याच निष्ठेनें लक्ष पुराविलें व काँग्रेसचा सदेश खेडोपाडी पोहोंचविला. राजेंद्रबाबूंनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या सालोसाल जर स्वतःला कशाला वाहून घेतलें असेल, तर सादीला घेतले. महात्माजीप्रमाणे सादी हा त्याचा बहिष्कार प्राण असून दरिद्रीनारायणाला जगावयाचें असेल तर त्याला सादीशिवाय तरणोपाय नाहीं, अशी त्याची पक्की खात्री झालेली आहे. त्यामुळें त्यांनी सादी केंद्रें उघडण्याकडे आपला उत्साह उपयोगात आणला. १९२२ साली महात्मा गांधी कारागृहांत पडल्यावर कायदेभंग चौकशीकमिटी नेमण्यात आली व देश कायदेभंगाला तयार नाहीं असें ठरविण्यांत आलें. तेव्हां दासनेहरूंनी जो स्वराज्य पक्ष स्थापन केला, त्यात राजेंद्रबाबू पडले नाहींत. त्यांना स्वराज्य पक्षाचा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रम अगदीं नापसंत होता. विधायक कार्यापलीकडे लक्ष देण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. या सधल्या सात वर्षांत बाबूजींनी सादीकार्यावर आपलें सर्वस्व बेंचलें, व निष्ठा

प्रांतांत हजारों खादीकेंद्रे उघडलीं. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालीं जो अखिल भारतीय चरखा संघ निघाला त्यांत एक प्रमुख सभासद म्हणून राजेंद्रबाबूंची योजना करण्यांत आली होती. राजेंद्रबाबूंनीं बिहारमध्ये खादीचा इतका प्रसार केला कीं, गरीबगुरीब व धेकार बिहारी लोकांना पोटाभर अन्न मिळण्यास राजेंद्रबाबूंचा चरखाच उपयोगी पडला. या लोकांना राजेंद्रबाबूंबद्दल केवढी कृतज्ञता वाटते त्याची कल्पनाही करतां येणार नाहीं.

१९२१ सालीं गया येथें काँग्रेसचे अधिवेशन भरलें होतें. त्यावेळीं स्वागत मंडळाच्या प्रधान चिटणीसाची कामगिरी राजेंद्रबाबूंकडे आली होती. ती त्यांनीं केवढ्या कर्तबगारीनें पार पाडली याचें लागलींच प्रत्यंतर आलें. त्यांना त्याच वर्षीं काँग्रेसचे चिटणीस म्हणून नेमण्यांत आलें.

राजेंद्रबाबू १९२२-२३ सालीं नाफेरवादी म्हणून प्रसिद्ध होते तरी कांहीं सहकाऱ्यांच्या आमहानुसार त्यांनीं स्थानिक स्वराज्यसंस्थांत प्रवेश केला व १९२४ च्या जानेवारींत पाटणा म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. कांहीं दिवस या स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा कटु अनुभव घेऊन त्यांनीं म्युनिसिपालिटी व लोकलबोर्ड यांच्या सभासदत्वाचे एका वर्षांतच राजीनामे पाठविले. कौन्सिलांवर त्यांचा कधींच विश्वास नव्हता, त्यामुळे ते कधीं त्या फंदांत पडले नाहींत. अद्यपिही कौन्सिलांबद्दलची त्यांचीं मते कायम आहेत. केवळ काँग्रेसच्या बहुमताच्या ठरावानुसार काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाला त्यांनीं आपली अनुमति दिली आहे. व काँग्रेससाठीं म्हणून ते आज कौन्सिलांच्या वाजूनें व्याख्यानें देत हिंडत आहेत. तसेंच जातिनिष्ठ संस्थांना त्यांचा मनापासून विरोध आहे तरी १९२२ सालीं गया येथे भरलेल्या हिंदु महासभेचे ते स्वागताध्यक्ष होते. पं. मालवीयांच्या मोहवतीखातर त्यांनीं कांहीं दिवस महासभेच्या कार्यांत आपले-

पणाने भाग घेतला आहे. पण आतां अलीकडे ७-८ वर्षे ते हिंदु महासभेपासून किंवा कायस्थ परिषदेपासून अगदीं अलिप्त आहेत. १९२१ सालीं जोनपूर येथे अखिल भारतीय कायस्थ परिषद त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती.

१९२८ सालीं कलकत्ता काँग्रेसमध्ये वसाहतीच्या स्वराज्याचा जो ठराव पसार झाला तो राजेद्रवावुंना कधींच मान्य नव्हता. पं. जवाहरलाल नेहरूंप्रमाणें ते कट्टर व अस्सल स्वातंत्र्यवादी आहेत. लाहोर काँग्रेस भरण्यापूर्वी काहीं दिवस बाबूजींच्या अध्यक्षतेखालीं विहार प्रांतिक परिषद भरली होती. या परिषदेत त्यांनीं संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मांडला होता व तो एकमताने संजूरही झाला होता. लवकरच लाहोर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनांत 'पूर्ण स्वराज्या' चा ठराव झाला. यावरून राजेद्रवावू हे राष्ट्राच्या पुढें कसे आहेत तें दिसून येईल.

सत्याग्रहाचा लढा

१९३० सालीं महात्मा गांधींनीं सुरू केलेल्या कायदेभंगाच्या अभूत-पूर्व महायुद्धांत राजेद्रवावूंनीं केवढा व किती भाग घेतला, तो इतिहास सर्वांच्या नजरेसमोरच आहे. चळवळ सुरू झाल्याबरोबर बाबूजींनीं विहारचें नेतृत्व स्वीकारून कायदेभंगाच्या लढ्याला प्रारंभ केला. त्यांनीं आपल्या अनुयायांसह मिठाचा कायदेभंग केला, चौकीदारी कर घाव्याचे नाकारलें व वेकायदा भिरवणुकी काढल्या. व्हाईसरॉयनीं करवंदीचा ऑर्डिनन्स जारी केला, पण असत्या फर्मानामुळे कायदेभंगाकरितां निघालेल्या लोकाना कायदेभंगाची आयतीच संधि चालून आली. चम्पारण्य जिल्ह्यात ठिकठिकाणीं करवदी सुरू झाली. त्याचा परिणाम म्हणून चम्पारण्यात ६०० घराबंद जती निघाली. लाखों रुपयांचें सामान कवडीमोलानें विकण्यांत आलें. कांहीं ठिकाणीं करवसुलीसाठीं गोळीबारही झाले.

या सर्वांचा परिणाम हजारों लोकांच्या कारागृहवासात झाला, विहार प्रांतातून १४२५१ लोक तुरुंगात गेले सनध हिंदुस्थानात विहारचा दुसरा नंबर लागला इतर प्रांताप्रमाणे विहारमध्येही पोलिसांनी अनेकवार लाठी चालविली व एकदोनदा तर सत्याग्रहींवर गोळ्या झाडल्या खुद्द राजेंद्रबाबूनाही एकदा लाठीचा प्रसाद मिळाला पाटणा येथील एका कायदेभगाच्या मिरवणुकीत लोकांवर घोडेस्वार घालण्यात येऊन मिरवणूक उधळण्यात आली या वेळीं राजेंद्र बाबूवर एका सार्जंटाने आपला घोडा घातला होता तसेंच भागलपूर जिल्ह्यात विहपूर या गावी सत्याग्रह करीत असता त्याच्यावर वेदरफार लाठी चालविण्यात आली या दोन्हीही वेळीं राजेंद्र-बाबूच्या शरीरावर अनेक जखमा झाल्या असे म्हणतात की या लाठीमाराच्या वेळीं राजेंद्रबाबूना बचावण्यासाठीं जर एक सच्चा स्वयंसेवक आड आला नसता तर कदाचित् बाघूजीचे डोके फुटलें असते व त्या आघाताने त्याचा मृत्यूही ओढवला असता राष्ट्राचे भाग्य म्हणूनच राजेंद्रबाबू या अत्याचारी हल्ल्यातून बचावले

या कायदेभगाच्या पहिल्या लढ्यात राजेंद्रबाबूवर दोनदा कारा गृहवासाचा प्रसंग आला ५ जुलै १९३० रोजी छपरा जिल्ह्यात कायदेभग करीत असता, त्यांना अटक करण्यात आली व ता ७ रोजी त्यांना १९३० च्या ५ व्या आणि सहाव्या ऑर्डिनन्सखालील गुन्हावद्दल ६ महिने साध्या कैदेची शिक्षा देण्यात आली त्यांच्या दर्जाप्रमाणे त्यांना 'अ' वर्ग मिळाला

१९३२ साली जेव्हा कायदेभगाचा दुसरा लढा सुरू झाला, तेव्हा राजेंद्रबाबूना ता ४ जानेवारी रोजी दुपारी पकडण्यात आलें व लगेच त्यांना सहा महिन्यांची साधी शिक्षा सुनावण्यात आली राजेंद्रबाबूची तुरुंगावासाची ही दुसरी रेष याही रेषेला त्यांना 'अ' वर्ग मिळाला होता, तरी तुरुंगावासाचा त्यांच्या प्रकृतीवर बराच परि

गाम झाला. १४ जून १९३२ रोजी तुरुंगांतून बाहेर पडल्यावर त्यांना प्रकृतिस्वारथ्यासाठी कांहीं दिवस पूर्ण विश्रांति घेणे भाग पडले. १९३०-३१ व १९३२ साली काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून राजेंद्रवावूंची दोनदां हंगामी नेमणूक झाली होती. १९३३ च्या ४ जानेवारीला राजेंद्रवावूंकडेच अध्यक्षपद होतें. ह्या दिवशी महात्मा गांधींच्या अटकेचा पहिला वाढदिवस साजरा करण्याच्या हेतूने राष्ट्रपति राजेंद्रवावू यांनी एक जाहीरपत्रक काढलें. बेकायदा काँग्रेसचे अध्यक्ष ना नात्याने ता. ६ जानेवारीला राजेंद्रवावू गिरफ्तार झाले व त्यांना १५ महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावण्यांत आली. मागच्या दोन्ही तुरुंगवासाप्रमाणें याही वेळेला त्यांची हजारीबाग तुरुंगांत रवानगी झाली होती व त्यांना अवर्गही देण्यांत आला होता. या खेपेला त्यांची प्रकृति मागच्यापेक्षाही अधिक बिघडली. व त्यांना हजारीबाग तुरुंगांतून पाटणा येथील हॉस्पिटलमध्ये नेण्यांत आलें. तरी त्यांची तब्येत उत्तरोत्तर खालावतच चालली. जनतेच्या विनंतीला मान न देतां त्यांना तसेच तुरुंगांत डांबून ठेवण्यांत सरकारने आपला निर्घृणपणा व्यक्त केलाच. जनतेच्या मागण्यांना मान दिला, तर सरकार कसचें ! राजेंद्रवावूंच्या भयंकर आजारीपणानेही सरकारचें पोलादी अंतःकरण कंप पावले नाहीं. अखेर राजेंद्रवावूंचें दुखणें विकोपास जात चाललें हें पाहून, आपल्यावरील अपवाद टाळण्यासाठीं सरकारने ता. १७ जानेवारी १९३४ रोजी त्यांची मुक्तता केली. त्यांची पूर्ण मुदत भरण्यापूर्वी अवघे तीनच महिने त्यांची सुटका झाली. राजेंद्रवावूंच्या या सुटके वावत हिंदुरथान सरकारने पुढीलप्रमाणें पत्रक काढलें होतें:—

‘वावू राजेंद्रप्रसाद यांना १९३३ च्या जानेवारीत क्रि. लॉ. अमेन्डमेंट ॲक्टच्या १७ कलमाखाली १५ महिन्यांची सक्तमजुरीची

शिक्षा सुनावण्यांत आली. पुढें हजारीबाग तुरुंगात असतां ते दमा, खोकला, अतिसार वगैरे विकारानें आजारी पडले. सप्टेंबरमध्ये त्यांची वंकीपूर जेलमध्ये रवानगी करण्यांत आली व पुढें त्यांना औपधोपचारासाठीं पाटणा जनरल हॉस्पिटलमध्ये पाठविण्यांत आलें असून अजून ते तेथेंच आहेत. त्यांचा आजार कमी होईना, म्हणून सरकारनें त्यांची प्रकृति मेडिकल बोर्डाकडून ता. ९ जानेवारी रोजी तपासून घेतली. तेव्हां त्यांची प्रकृति सुधारत असली तरी त्यांना औपधोपचाराची जरूर आहे असा बोर्डांनें आपला अभिप्राय व्यक्त केला. त्यावरून त्यांची राहिलेली शिक्षा माफ करून त्यांची ताबडतोब मुक्तता करण्याचें स्थानिक सरकारनें ठरविले आहे.

या सरकारी पत्रकाप्रमाणें ता. १७ जानेवारी रोजी संध्याकाळीं पाटणा जनरल हॉस्पिटलमधून राजेंद्रबाबूंची मुक्तता करण्यांत आली.

तुरुंगांतून सुटतांक्षणींच राजेंद्रबाबूंच्यापुढें बिहार भूकंपकार्याचें जणूं ताट वाटूनच ठेवलें होतें. प्रकृति चांगली नसतांही त्यांनीं या सेवाकार्याला स्वतःला जुंपलें व मोठ्या धडाडीने कार्याला प्रारंभ केला. राजेंद्रबाबूंची ही भूकंपनिवारणाची कामागिरी बिहारच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहिल, यांत शंका नाहीं.

राजेंद्रबाबूंचें भूकंपनिवारणाचें कार्य चालू असतांना इकडे दिल्लीत निराळेंच राजकारण शिजत होतें. डॉ. अन्सारी, डॉ. विधानचंद्र राय, व मुलाभाई देसाई यांनीं कौन्सिलें काबीज करण्याच्या हेतूनें स्वराज्य-पक्षाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा घाट घातला व कॉंग्रेसमध्ये पुनः कौन्सिलप्रवेशाचा ठराव पास व्हावा, असा उद्योग आरंभला. त्यांनीं लागलींच आपल्या मताशीं जुळणाऱ्या कॉंग्रेस पुढाऱ्यांना निमंत्रण करून ता. ३१ मार्च रोजी दिल्ली येथें एक परिषद भरविली व स्वराज्य-पक्षाला पुनर्जन्म दिल्याचें बहुमतानें जाहीर केलें. घजनद्वार पुढाऱ्यांच्या

या चळवळीला महात्मा गांधींची संमति मिळेल किंवा नाही याची शंका होती; पण अखेर गांधीजींचें मत वळविण्यांत येऊन त्यांच्याकडून ता. ५ एप्रिल रोजी कौन्सिलप्रवेशाला मान्यता मिळविण्यांत आली. पुढें दोनच दिवसांनीं महात्माजींना अंतःसाक्षात्कार होऊन त्यांनीं कायदेभंगाची चळवळ बंद केल्याचें पत्रक काढलें. महात्माजींचें हे क्रांतिकारक पत्रक बाहेर पडतांच देशांत एकच खळबळ उडाली व काँग्रेसचा पुढें काय कार्यक्रम ठरणार, याबद्दल सर्वत्र चर्चा सुरू झाली. काँग्रेसच्या अलीकडील स्थित्यंतरांचा इतिहास समजावून घेण्याच्या दृष्टीनें महात्माजींचें हें पत्रक अत्यंत महत्वाचें असल्यामुळें तें येथें सुद्धा उद्धृत केलें आहे:—

महात्माजींचें पत्रक

“आश्रमवासीयांवरोबर झालेल्या वाटाघाटीनंतर आत्मनिरीक्षण करून माझे अमें मत झालें आहे की, यावेळीं सविनय कायदेभंग मार्ग घेण्याचाच मी सद्दा देणें जरूर आहे. कारण विशिष्ट गान्हाण्याकरिता केलेला कायदेभंग हा स्वराज्याकरितां केल्या जाणाऱ्या कायदेभंगापासून भिन्न आहे. यापुढें सर्वांनीं सविनय कायदेभंगाचें हें अस्त्र केवळ माझ्याकडे सोंपवावें. माझ्या हयर्तांत यापुढें पुनः कोणास या अस्त्राचें पुनरुज्जीवन करावेंसें वाटलें, तर माझ्याच देखरेखीखालीं त्याचा उपयोग करण्यांत यावा. मात्र याला अपवाद एकच, आणि तो म्हणजे ब्याला या उपायाचें शास्त्र माझ्यापेक्षां अधिक स्पष्टपणें समजलें असेल व लोकांत आत्मविश्वास जागृत करतां येईल, त्यानेंच या अस्त्राचा स्वतंत्रपणें अवलंब करवा.

“या पत्रकांतिल प्रत्येक शब्द, आत्मचिंतन, अंतर्निरीक्षण व प्रार्थना गांमुळें मला सुचला आहे. या निर्णयांत कोणाही व्यक्तीवर टीका करण्याचा माझा हेतु नसून ही माझ्या मर्यादित सामर्थ्याचीच कतुली

आहे. इतक्या वर्षांच्या जबाबदारीची जाणीव ठेवूनच मी हा निर्णय दिलेला आहे.

“पुणे येथे गेल्या जुलै महिन्यांत काँग्रेसकार्यकर्त्यांची खाजगी परिषद भरली होती. तीत मी सांगितलें होतें की, वैयक्तिक कायदेभंग करणारी पुष्कळ मंडळी निघाली तर उत्तमच, नाही तर वैयक्तिक सत्याग्रहाचा संदेश जिवंत ठेवण्याकरितां एक मनुष्य जरी निघाला तरी पुरें होईल

“या परिषदेनंतर पुष्कळ विचार करूनच मी हा निर्णय ठरविला आहे व कायदेभंगाच्या चळवळीची जबाबदारी मी स्वतःच्या शिरावर घेऊं इच्छितों.

“सत्याग्रहाचा रारा व पूर्ण अर्थ जनतेला अद्यापि कळलेला नाही. सत्याग्रहाची शिकवणूक जनतेला देताना गेल्या चळवळींत कित्येक अनिष्ट गोष्टी सत्याग्रहांत चुकीनें मिसळल्या गेल्या व त्यामुळें खऱ्या सत्याग्रहाला गालबोट लागलें.

“आध्यात्मिक साधनाचा उपयोग योग्य व्यक्तीकडूनच न केला गेल्यास तीं साधनें पुष्कळ वेळां निरुपयोगीं ठरतात. सत्याग्रह किंवा साधनय कायदेभंग हेंही एक तेजस्वी आध्यात्मिकच हत्यार आहे. वैयक्तिक शाखांत शस्त्रक्रियेचीं हत्यारे वापरण्यास जसा कुशल सर्जनच लागतो, त्याप्रमाणें सत्याग्रहाचें अस्त्रही कुशल सत्याग्रहीच वापरूं शकेल. इतरांना ते साधणार नाही, व त्यांनीं तें वापरण्याच्या मोहांतही सापडूं नये. हेंच त्यांच्या व इतरांच्याही हिताचें होईल.

“मी सत्याग्रहाचा जनक, तज्ञ, व प्रवर्तक आहे. माझ्या मते देशहिताचा तोच उत्तम मार्ग होय. त्याच्या सुपरिणामाबद्दल व्याक्तिश. माझी दायजाल खात्री पटलेली आहे, असें मी स्वानुभवावरून सांगतों.

“सशस्त्र युद्धापेक्षांही सत्याग्रह अधिक शुद्ध व उपयुक्त आहे. सत्याग्रह हें शस्त्र प्रातिकारक आणि प्रातिकारकांना दडपणारे राज्यकर्ते

या दोषांच्याही अंतःकरणाला जाऊन भिडणारें आहे. गेल्या चळवळींत सत्याग्रहाचा प्रयोग करण्यांत आला, पण तो कांहीं दर्ष्टींनीं बरोबर झाला नाहीं.

“सत्याग्रह म्हणजे नुसता कायदेभंग नव्हे. सत्याग्रहाचा अर्थ कायदे-भंगापेक्षां अधिक व्यापक आहे. सत्याग्रह म्हणजे सत्याचा शोध. सत्याग्रह म्हणजे अहिंसेच्या मार्गाचें संशोधन. सत्य आणि अहिंसा यांना सर्वस्वी वाध न येईल अशा रीतीने कायदेभंग व्हावयास हवा होता, पण तो तसा झाला ताहीं. असा कायदेभंग तहकुबीचा हा माझा सद्दा कॅमिसवर बंधनकारक नाहीं. हे माझे व्यक्तिविषयक मत मी जाहीर करीत आहे. खादी-प्रसार, जातिविषयक ऐन्यसाधन, अस्पृश्यता निवारण, मद्यपानप्रतिबंध वगैरे कॅमिसच्या कार्यक्रमांतील विषयक भाग कायम असून त्याला माझ्या या अभिप्रायानें कोणत्याही प्रकारचा वाध येणार नाहीं. तीं कार्ये पूर्वीप्रमाणें पुढें चालूं राहतील.”

अशा रीतीनें महात्मा गांधी यांनीं दांडी येथें समुद्रकिनाऱ्यावर ता. ६ एप्रिल १९३० रोजीं जाहीर रीतीनें मिठाच्या कायद्याच्या भंग करून सुरू केलेली कायदेभंगाची चळवळ बरोबर चार वर्षांनीं म्हणजे ता. ७ एप्रिल १९३४ रोजीं संपुष्टांत आणली.

राजेंद्रबाबूंची मुलाखत

ता. २ मे रोजीं रांची येथें स्वराज्यपक्षाची परिषद भरून त्यांत महात्मा गांधींच्या पत्रकाचा विचार करण्यांत आला. राजेंद्रबाबू ह्या परिषदेला हजर होते, पण स्वराज्यपक्षाला न मिळण्याचा त्यांनीं आपला मनोदय व्यक्त केला. ते पहिल्यापासूनच कौन्सिलविरोधी असल्यामुळे ते या कौन्सिलवाल्या स्वराज्यपक्षाला मिळतील, अशी कोणाला आशाही वाटत नव्हती. तथापि स्वराज्यपक्षाला मदत कर-

प्याचें त्यांनीं जें आश्वासन दिलें तें त्यांच्या औदार्यबुद्धीस साजेसेंच होतें. ता. ९ मे रोजीं त्यांची कौन्सिलप्रवेशाच्या कार्यक्रमाबाबत पाटणा येथें जी मुलाखत घेण्यांत आली त्यावरून त्यांचीं पूर्वीचीं मतें अद्यापि फर्शां अढळ आहेत, हें दिसून येतें. ही मुलाखत त्या दृष्टीनें महत्त्वाचीच म्हटली पाहिजे.

वृत्तपत्राच्या प्रतिनिधीला मुलाखत देतांना राजेंद्रबाबू म्हणाले कीं, "पूर्वीचा फेर नाफेरवाद पुनः उकरून काढावा असें मला वाटत नाहीं. म्हणून विहारमधील मदतीचें काम संपल्यावर मीं शक्य तितका वेळ स्वराज्यपक्षाच्या सेवेला द्यावयाला तयार आहे. या प्रयत्नांत त्यांना यश येवो असें मीं इच्छितों व त्याकरितां जरूर ती सटपट करावयास मीं तयार आहे."

प्रश्न:—रांची परिपदेच्या निर्णयाला ऑ. इ. कॉमिस कमिटीकडून मंजूरी मिळेल काय ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद:—कॉमिसमध्ये एक पार्लमेंटरी शारा ठेवण्याला व त्या शाटेकडे कायदेमंडळातील काम सोंपविण्याला ऑ. इ. कॉ. कमिटीची संमति मिळेल असें मला वाटतें. यामुळें स्वराज्यपक्षाचें समाधान होईल. नाफेरवाले म्हणविणारे लोक त्यांना विरोध करणार नसल्यामुळें कौन्सिल-प्रवेशवादी लोकांना सर्वांचें समाधान होण्या-जोगी योजना कां तयार करतां येऊं नये, हें मला समजत नाहीं.

प्रश्न—श्री. नरीमन घौरे मंडळांनीं म्हटल्याप्रमाणें लाहोर कॉमिसचा ठराव रद्द करण्यासाठीं जादा कॉमिसची जरूरी आहे काय ? कां ऑ. इ. कॉ. कमिटीला तसें करण्याचा अधिकार आहे ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद—लाहोर कॉमिसचा ठराव अस्तित्वांत असतां ऑ. इ. कॉ. कमिटीला कौन्सिल-प्रवेशाच्या मंजूरी देतां येईल किंवा नाहीं हा नियमाचा प्रश्न सोडव्या तरी कॉमिसची सर्वमाधारेणं धुंठक भरणें जरूर समजून तिनें या बाबतींत योग्य पुढाकार घ्यावा हें यरे.

पण या वावर्तीत वन्याच अडचणी आहेत. काँग्रेसपूर्वी निरनिराळ्या काँग्रेस कमिटीया अस्तित्वांत येणें जरूर आहे. पण गेलीं तीन वर्षे त्या अस्तित्वांत नसल्यामुळे प्रतिनिधींची निवडणूक कशी करणार ? या सर्व गोष्टींना बराच वेळ लागेल व काँग्रेसच्या बैठकीनंतर असे-व्हीच्या निवडणुकी लढवावयाला पुरेसा वेळ रहाणार नाही, म्हणून सदर प्रश्न काँग्रेसच्या बैठकीपर्यंत लांबणीवर टाकूं नये, असें मला वाटतें.

प्रश्न:—विहारमध्ये स्वराज्यपक्ष काढण्याची जरूरी आहे काय ? असल्यास तुमचे स्वराज्यपक्षाशीं संबंध कसे राहतील ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद:—विहारमध्ये इतर प्रांतांप्रमाणें स्वराजिष्ठ व इतर असा भेद नाही. विहारप्रांत काँग्रेसची आज्ञा पाळीत असून या वेळींही ती पाळली जाईल. विहारमध्ये स्वराज्यपक्ष काढावयाचा किंवा नाही, हें त्या पक्षान्या काँग्रेसमध्ये मंजूर होणाऱ्या घटनेवर अवलंबून आहे. मी स्वतः कौन्सिल-प्रवेशवादी लोकांना सर्वर्षी मदत करावयास तयार आहे.

प्रश्न:—संयुक्त प्रांतांतील कौन्सिलविरोधी लोकांच्या चळवळीबद्दल तुम्हांला काय वाटतें ?

बाबू राजेंद्रप्रसाद:—माझी पूर्वींचीं मतें कायम असलीं तरी कौन्सिल-प्रवेशावर विश्वास असणाऱ्या आपल्या मित्राशीं झगडण्यांत आपल्या सामर्थ्यांचा अपव्यय करावा, असें मला वाटत नाही. त्यांच्या मार्गांत अडचणी आहेतच. त्यांत आणखी भर घालावी, असें मला वाटत नाही.

राजेंद्रबाबूंची विनंति

स्वराज्यपक्षाला मदत करण्याचें आन्धासन दिल्याबरोबर राजेंद्र-बाबूंनीं काँग्रेसच्या उमेदवारांना मतें देण्याबद्दल एक विनंतिपत्रक ता. ३ रोजी प्रसिद्ध केलें.

० पत्रकांत राजेंद्रबाबू म्हणतात “ सरकार सुसंघटित व प्रबल आहे. त्यांच्या जनहितविघातक कार्याला तितक्या प्रबळ आणि

सुसंघटित संस्थेलाच तोंड देणे शक्य होईल. काँग्रेस ही राष्ट्रांतिल एकच संघटित व परिणामकारक विरोध करूं शकेल अशी संधा आहे. आणि असेंळींत शिस्तवार आणि संघटित विरोध करण्याचें कार्य काँग्रेसनें असेंळींत पाठविलेला पक्षच करूं शकेल. अशा स्थितींत काँग्रेस उमेदवारांना मते देऊनच जाचक सरकारी कायद्यांना सुम्ही सडेतोड व राष्ट्राला हितकारक असें उत्तर देऊं शकाल. इतरांना हीं मते देऊन हें कार्य होणार नाहीं; कारण ते उमेदवार कितीही सच्चे व सज्जन असले, तरी त्यांची प्रयत्न संघटना होऊं शकणार नाहीं. याकरितां सर्वांनीं आपलीं मते काँग्रेस उमेदवाराकरितांच राखून ठेवावीं. ”

ता. १७ मे रोजी पाटणा येथें काँग्रेसची बार्किंग कमिटीची सभा भरून महात्मा गांधीच्या कायदेभंग तहबुदीच्या पत्रकास मान्यता देण्यांत आली, व स्वराज्यपक्षाचा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रमही मंजूर करण्यांत आला. लगेच दुसऱ्या दिवशीं तेथेच ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक भरली व देशांतिल एकंदर राजकारणाचा आढावा घेण्यांत आला. महात्माजींच्या पत्रकाचा व स्वराज्यपक्षाचा

यामध्ये कायदेभंग पूर्णपणे परत घेतला नाही, असा अर्थ दिसत असेल, त्यांनी त्यावर आपले विचार प्रदर्शित करावे. सरकारलाही स्वतःच्या दृष्टिकोणानुसार त्याची छाननी करतां येईल; पण म. गांधी व कॉंग्रेस यांचे धोरण सर्वानाच सहज कळण्यासारखे आहे.”

राष्ट्रपति राजेंद्रवावू

यानंतर ता. १३ जून रोजी वर्धा येथे वर्किंग कमिटीची बैठक भरून त्यांत राजेंद्रवावूंनाच मुंबई कॉंग्रेसचे अध्यक्षपद देण्यांत यावे असा ठराव एकमताने करण्यांत आला. या सभेत पुढीलप्रमाणे ठराव झाले.

‘कॉंग्रेस संस्थावरील बंदी उठविण्यांत आल्यामुळे ही सभा कॉंग्रेसच्या जबाबदार कार्यकर्त्यांना विनंति करते की, त्यांनी आपापल्या प्रांतांतील कॉंग्रेस कमिटीचांची पुनर्घटना करावी व खादीची निपज, असह्यता निवारण, जातीजातींतील ऐक्य, मद्यपानबंदी, राष्ट्रीय धर्तीवरील शिक्षण, प्रामोद्धार, घरगुती धंद्यांची संपटना आणि इतर कॉंग्रेस ध्येयाला पूरक असे कॉंग्रेसचे कार्य करावे.

‘कॉंग्रेसचे अध्यक्ष निवडण्याचा कॉंग्रेस कमिटीचा हक्क वर्किंग कमिटीस मान्य आहे तरी पुरीस होणाऱ्या (परंतु पुढे न झालेल्या) कॉंग्रेस-अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थानी वावूराजेंद्रप्रसाद यांची योजना एकमताने कॉ. कमिटीयांनी केली होती; तरी त्यांची मुंबई कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून योजना करावी, असे वर्किंग कमिटीचे मत आहे.’

वर्किंग कमिटीच्या या शिफारशीप्रमाणे देशांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीयांनी मुंबई कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठी राजेंद्रवावूंचेच नांव सुचविले, व त्याप्रमाणे ता. ३० सप्टेंबर रोजी मुंबई कॉंग्रेसच्या स्वागतमंडळाची सभा भरून त्यांत वावूराजेंद्रप्रसाद यांचे नांव अध्यक्षपदावरून तैत्तिव्येने मंजूर करण्यांत आले.

सुसंघटित संस्थेलाच तोंड देणें शक्य होईल. काँग्रेस ही राष्ट्रांतलि एकच संघटित व परिणामकारक विरोध करूं शकेल अशी संस्था आहे. आणि असेंल्लीत शिस्तवार आणि संघटित विरोध करण्याचें कार्य काँग्रेसनें असेंल्लीत पाठविलेला पक्षच करूं शकेल. अशा स्थितींत काँग्रेस उमेदवारांना मतें देऊनच जाचक सरकारी फायद्यांता तुम्ही सडेतोड व राष्ट्राला हितकारक असें उत्तर देऊं शकाल. इतरांना हीं मतें देऊन हें कार्य होणार नाहीं; कारण ते उमेदवार कितीही सच्चे व सज्जन असले, तरी त्यांची प्रबळ संघटना होऊं शकणार नाहीं. याकरितां सर्वांनीं आपलीं मतें काँग्रेस-उमेदवाराकरितांच राखून ठेवावीं. ”

ता. १७ मे रोजी पाटणा येथें काँग्रेसची वार्षिक कमिटीची सभा भरून महात्मा गांधीच्या कायदेभंग तहकुर्चीच्या पत्रकास मान्यता देण्यांत आली, व स्वराज्यपक्षाचा कौन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रमही मंजूर करण्यांत आला. लगेच दुसऱ्या दिवशीं तेथेंच ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक भरली व देशांतलि एकंदर राजकारणाचा आढावा घेण्यांत आला. महात्माजींच्या पत्रकाचा व स्वराज्यपक्षाचा विचार होऊन कौन्सिलांच्या कार्यक्रमासाठीं काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाची स्थापना करण्यांत आली. या बैठकींत महात्मा गांधींच्या पत्रकाला संमति देण्यासंबंधीचा ठराव हो. अनन्सारी यांनीं मांडला व त्याला राजेंद्रबाबूनीं पुढील भाषण करून दुजोरा दिला. ते म्हणाले, “ चार वर्षे झगडा झाल्यावर पुण्यांत सामुदायिक कायदेभंगाचें वैयक्तिक कायदेभंगांत रूपांतर करण्यांत आलें. आतां ही चळवळ एका व्यक्तीपुरती मर्यादित करण्यांत येत आहे. म. गांधींचें पत्रक सर्वाना देण्यांत आलेलें आहे. त्यांत आपण आज किंवा उद्यां स्वतः सुविनय कायदेभंग करूं, असें त्यांनीं कोठेही म्हटलेले नाहीं. फक्त जरूर पडेल त्या वेळीं कायदेभंग करूं असें त्यांत त्यांनीं म्हटलें आहे. ज्यांना

चामध्ये कायदेभंग पूर्णपणे परत घेतला नाही, असा अर्थ दिसत असेल, त्यांनी त्यावर आपले विचार प्रदर्शित करावे. सरकारलाही स्वतःच्या दृष्टिकोणानुसार त्याची छाननी करता येईल; पण म. गांधी व काँग्रेस यांचे धोरण सर्वानाच सहज कळण्यासारखे आहे.”

राष्ट्रपति राजेंद्रवावू

यानंतर ता. १३ जून रोजी वर्धा येथे वर्किंग कमिटीची बैठक भरून त्यांत राजेंद्रवावूंनाच मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्षपद देण्यांत यावे असा ठराव एकमताने करण्यांत आला. या सभेत पुढीलप्रमाणे ठराव झाले.

‘काँग्रेस संस्थावरील बंदी उठविण्यांत आल्यामुळे ही सभा काँग्रेसच्या जबाबदार कार्यकर्त्यांना विनंति करते की, त्यांनी आपापल्या प्रांतांतील काँग्रेस कमिटीयांची पुनर्घटना करावी व खादीची निपज, असृश्यता निवारण, जातीजातीतील ऐक्य, मदपानबंदी, राष्ट्रीय घर्तीवरील शिक्षण, ग्रामोद्धार, घरगुती धंद्यांची संघटना आणि इतर काँग्रेस घ्येयाला पूरक असे काँग्रेसचे कार्य करावे.

‘काँग्रेसचे अध्यक्ष निवडण्याचा काँग्रेस कमिटीयांचा हक्क वर्किंग कमिटीस मान्य आहे तरी पुरीस होणाऱ्या (परंतु पुढे न झालेल्या) काँग्रेस-अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थानी वावूराजेंद्रप्रसाद यांची योजना एकमताने काँग्रेस कमिटीयांनी केली होती; तरी त्यांची मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून योजना करावी, असे वर्किंग कमिटीचे मत आहे.’

वर्किंग कमिटीच्या या शिफारशीप्रमाणे देशातील सर्व प्रांतिक काँग्रेस कमिटीयांनी मुंबई काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठी राजेंद्रवावूंचेच नांव सुचविले, व त्याप्रमाणे ता. ३० सप्टेंबर रोजी मुंबई काँग्रेसच्या स्वागतमंडळाची सभा भरून त्यांत वावूराजेंद्रप्रसाद यांचे नांव अध्यक्ष म्हणून अधिकृतरीत्या मंजूर करण्यांत आले.

राजेंद्रवावूंनीं मुंबईच्या स्वागत मंडळाला अध्यक्षपद स्वीकारण्याची जी वार पाठविली ती पुढीलप्रमाणें आहे—'आभारी आहे. जबाबदारीनें दडपून गेल्यासारखें वाटतें. परंतु अंतस्थ श्रद्धेनें व आशेनें पण त्याचबरोबर विनम्रतेनें ही जबाबदारी पत्करित आहे.'

याप्रमाणें राजेंद्रवावू मुंबई कॉंग्रेसचे अध्यक्ष झाले. मध्यंतरी चा. १७ सप्टेंबर रोजी महात्मा गांधींनीं राजसंन्यास घेण्यासंबंधींचें एक सळबळ उडविणारें पत्रक प्रसिद्ध केल्यामुळें येत्या कॉंग्रेसपुढें मोठाच विकट प्रश्न उभा राहिला आहे. जशा आणीबाणीच्या वेळीं राजेंद्रवावूसारखा सुयोग्य कर्णधार लाभला हें राष्ट्रचें सद्भाग्य होय यांत शंका नाहीं. राजेंद्रवावूंच्या हातून राष्ट्रपतीचें हें जबाबदारीचें कार्य यशस्वीपणें सिद्धीस जावो, असें असें कोण इच्छिणार नाहीं ?

प्रकरण पांचवें.

विविध क्षेत्रांतील कामगिरी

चम्पारण्य

चम्पारण्य हा बिहारओरिसा प्रांतांतील ईशान्य दिशेकडील एक जिल्हा आहे. चम्पारण्य हा गंगा नदीच्या पैलतीरी थेट हिमालयाच्या पायथ्याशी नेपाळच्या शेजारी असलेला मुख्य असून त्याच्या पश्चिमेला संयुक्त प्रांतातील गोरखपूर जिल्हा आहे. पूर्वेला मुझफरपूर व दक्षिणेला सारण असे दोन जिल्हे आहेत. चम्पारण्य हा तिरहुत विभागाचा एक जिल्हा व मोतीहारी हें त्यांचें मुख्य शहर. चम्पारण्य म्हणजे जनक राजाची भूमि. चम्पारण्यांत ज्याप्रमाणें आंच्यांचीं बनें आहेत, त्याप्रमाणें १९१७ सालीं तेथें निळाचीं शेतें होती. चम्पारण्यांतलें शेतकऱ्यांनीं आपापल्या जमिनीच्या तीन विसांश भागामध्ये जमिनीच्या मूळ मालकासाठीं निळाचीच लागवड केली पाहिजे, असें कायद्याचें बंधन होतें. चाला 'तीन कठिया' असें नांव होतें. तिकडे वीस कठांचा एक एकर होतो, व एकरां तीन कठांची लागवड करणें याचें नांव 'तीन कठियांचा रिवाज.' दर विघ्यामागे ३०० ते ३५० रुपयांची नीळ पिके पण शेतकऱ्याला त्यापैकी फक्त १४ ते २० रुपयेच मिळत. सरकार धारा या रकमेतूनच कापून

येण्यांत येई. निळीच्या उत्पन्नांत शेतकऱ्याला दर विघ्यामागे ४० ते ६० रुपये रस येई. म्हणजे एकंदरीत शेतकऱ्याला निळीच्या लागवडीत दर एकरां १२० ते १३५ रुपये नुकसानच येई. मळेवाला दरवर्षी तीन काठ्या जागा निळीच्या लागवडीसाठी निश्चित करी. त्या जमिनीत दरवर्षी दोन दोन पिके घेत. पण ह्या राखून ठेवलेल्या जागेत शेतकऱ्याला स्वतःचें निराळें पिक काढण्याची मनाई असे. परंतु त्यावेळी शेतकऱ्याला कांहींच नुकसानभरपाई मिळत नसे. दहाभकरा वर्षे वयाच्या कोंवळ्या मुलांना वेठीस धरण्यांत येई. झजारदार व मुकादम स्त्रियाना जबरदस्तीनें कार्मावर नेत. आणि ह्या सगळ्यांना सकाळीं ७ ते संध्याकाळीं ७ पर्यंत कामावर राववीत. ह्या जुलमामुळे किती तरी लोक आपली जन्मभूमि सोडून नेपाळच्या इदीत जाऊन राहिले होते. त्यांच्याकडून जबरदस्तीनें सारा वसूल करण्यांत येई. मळेवाले रयतेकडून तूप व दूध दही इकाने घेत. तुपावढल दर शेरी दोन आणे देत. आणि दहीदुधाला तर किंमतच नसे ! मळेवावरील आधिकार्यांच्या जुलूम जबरदस्तीच्या सामान्य गोष्टींपिथी तर बोलावयासच नको !'

महात्मा गांधींचा चंपारण्यांत प्रवेश होण्यापूर्वी ही चंपारण्याची स्थिति होती. बिहारच्या पुढान्यांनी १९१६ च्या लखनौ काँग्रेसपुढे चंपारण्याची ही वहाणी निवेदन केली होती व काँग्रेसनें चंपारण्याची वाद घ्यावी अशी काँग्रेसला विनंति केली होती. काँग्रेसनें त्याप्रमाणे सहानुभूतीचा ठराव केला, पण तेवढ्यानें यांहीं कार्य होण्यामागे नव्हतें. सुद्ध चंपारण्यांत हिंइन तेथील परिस्थिति नजरेगळी घालणे अत्यंत जरूर होतें. बिहारचे पुढारी प्रजकिशोर चानू, राजकुमार शुक्ल, वाचू राजेंद्रप्रसाद वगैरेंनी महात्मा गांधींचे मन घळवून बिहारची समग्र वहाणी करण्याचें त्यांच्याकडून आश्वासन मिळविलें. त्याप्रमाणे १९१७ सालच्या प्रारंभी गांधीजी कल-

कत्याहून निघून थेट पाटण्याला आले. पाटण्याला राजेंद्रवावूंशिवाय महात्मा गांधी कोणीकडे उतरणार ? महात्माजी थेट राजेंद्रवावूंच्या घरी गेले. पण वायूजी घरी नव्हते. तरा गांधीजींची त्यांच्या घरी सोय करण्यांत आली. दुसरें दिवशीं राजेंद्रवावू आले. पहिल्या प्रथम शेत-कन्यांच्या स्थितीची चौकशी करावयाची असल्यामुळें महात्माजींनीं चंपारण्याच्या अंतर्भागांत प्रवेश करण्याचें ठरवून ते मोतीहारीला निघाले. त्यांच्या वरोवर बिहारी पुढारीही होते.

महात्मा गांधींनीं चौकशीला सुरुवात केली. जनतेनें त्यांच्यावर आपल्या कृपेचा व प्रेमाचा वर्षाव करून त्यांचें कार्य अगदीं सुलभ केले. उलट सरकारनें त्यांच्या कामांत पदोपदीं व्यत्यय आणून त्यांना अटक करण्याचीही तयारी दाखविली. पण गांधीजींचें हें कार्य म्हणजे ' सत्य व अहिंसा यांचा महान् प्रयोग ' असल्यामुळें असेर सरकारला गांधीजीपुढें नमावें लागून चौकशी कमिटी नेमावी लागली. चौकशी कमिटीनें शेतकन्यांच्या सर्व तक्रारी रास्त ठरविल्या आणि निळीच्या, मळेवाल्यांनीं गैरवाजवी रीतीनें घेतलेल्या पैशांपैकीं धमुक इतका भाग परत करावा व तीन कठियांचा कायदा रद्द करण्यांत यावा अशी शिफारस केली. ह्या शिफारशीप्रमाणें बिहार सरकारला वागणें भाग पडलें व सरकारनें तत्संबंधीं कायदा करून या शिफारशीचा संपूर्ण अंमल केला.

अशा प्रकारें शंभर वर्षांपासून चालत आलेला तीन कठियांचा कायदा मोडून पडला व त्यावरोवर निळीच्या कारखानदारांचें राज्य लयाला गेलें. जो रयतवर्ग सदांचा दबलेला होता त्याला स्वतःच्या शक्तीची जाणीव झाली. महात्मा गांधींनीं चंपारण्यांत शिक्षणाचें व आरोग्याचें विधायक कार्य सुरू केल्यामुळें तर चंपारण्याचें अभूतपूर्व रूपांतर झालें. महात्माजींच्या या समाजसेवेच्या कार्यक्रमांमुळें

त्यानीं केवळ निहारमध्ये नव्हें, तर सबंध हिंदुस्थानात लोकसेवेचें चैतन्यमय वातावरण निर्माण केलें

महात्मा गांधींच्या चपारण्यातील कार्यांत बाबू ब्रजकिशोरप्रसाद व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी जी कामगिरी केली तिचा प्रामुख्याने उद्देश केला पाहिजे समाजसेवा, समाजसुधारणा व समाजसघटना या विधायक कार्ये. नमाचे धडे राजेंद्रबाबूंनी महात्माजीपासून घेतले. राजेंद्रबाबूंची या कार्यांत केवढी मदत झाली, यासंदर्भात महात्माजीनीं आपल्या 'आत्मकथेंत' पुढील उद्गार काढले आहेत - "ब्रजकिशोरबाबू व राजेंद्रबाबू हीं तर एक अद्वितीय जोडी होती त्यांच्याखेरीज मला एकही पाऊल पुढें टाकता येऊ नये, इतके त्यांनीं आपल्या प्रेमान मला अपंग बनवून टाकलें होतें "

महात्मा गांधींची व राजेंद्रबाबूंप्रभृति त्यांच्या सहकाऱ्यांची चपारण्यात कशा प्रकारची रहाणी होती, यासंदर्भात गांधीजी 'आत्मकथेंत' लिहितात " आरंभकाळची आमची रहाणी विचित्र होती, व मला तर तो रोनच्यारोज विनोदाचा विषय होऊन घसला होता वकीलमंडळीपैकीं प्रत्येकावरोंवर आचारी नोकर असायचे, प्रत्येकाचा स्वयंपाक स्वतंत्र व्हावयाचा रात्रीचे वारावारा वाजताही जेवित असावयाचे हे महाशय रहात आपापल्या रचानच, तरी पण मला या रहाणीचा उपद्रवच घाटे माझ्यामध्ये व माझ्या सोपल्यामध्ये स्नेहगाठ इतकी मजवृत्त बाधली गेली होती कीं, आमच्या मध्ये गैरसमज होण्याचा सभव नव्हता ते माझे वाग्वान प्रेमानें सहन करीत शेवटीं असें ठरलें कीं, नोकराना रजा द्यावी, सर्वांनीं एकत्र जेवार्थे व जेवणांत नियमितपणा पाळावा सर्वच जण शाकादारी नव्हते, दोन भोजनगृहे चालवावयाचीं तर स्वर्ण घाटणार, त्यासाठीं निर्मास भोजन तयार करून एकत्र भोजनगृह चालवावयाचें असा ठराव झाला भोजनसुद्धा साधें ठेवण्याबद्दल फटाक्ष होता

त्यामुळे खर्चाची पुष्कळ वचत झाली, काम करण्याची शक्ती वाढली व वेळही वांचला. ”

‘ चम्पारण्यांतील सत्याग्रह ’ या नांवाचे सुमारे तीनशे पानांचे एक पुस्तक राजेंद्रवावूंनी १९१८ साली हिंदीत लिहिले आहे. या पुस्तकांत चम्पारण्याचा व चम्पारण्यांतील कार्याचा सांगोपांग इतिहास दिला असून ज्याला चम्पारण्यासंबंधी इत्थंभूत माहिती हवी असेल त्याने हे पुस्तक वाचल्याखेरीज राहू नये.

शिक्षणकार्य

राजेंद्रवावूंचे राष्ट्रकार्य इतके सर्वांगीण आहे की, त्यांत केवळ राजकारणाचाच समावेश होतो असे नाही. तर त्यांतच राष्ट्रीय शिक्षण विद्यार्थीसंघटन, साहित्यसेवा, ग्रामोद्धार, खादीकार्य वगैरेनाही महत्त्वाचे स्थान आहे. विहारमध्ये राष्ट्रीय विद्यार्थीठ स्थापन करण्यांत राजेंद्रवावूंनी जितके परिश्रम घेतले, तितकेच किंवा त्याहून अधिक त्यांनी पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या वावर्तीत घेतले. १९१३ साली जेव्हा पाटणा युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली तेव्हा तिची घटना कोणालाच पसंत पडली नाही. विहारच्या पूर्वसंस्कृतीला व एकंदर विहारी. मनोरचनेला अनुकूल असा शिक्षणक्रम आंखण्यांत आला पाहिजे, अशा प्रकारची चळवळ करण्यांत राजेंद्रवावूंनी पुढाकार घेतला. सरकारने या विरोधाकडे लक्ष न देतां आपले काम तसेच चालविले, पण राजेंद्रवावू स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी विहार प्रांतीय राजकीय असोसिएशनतर्फे जोराची चळवळ आरंभली. कौन्सिलांतही त्यांनी खटपट चालविली. राजेंद्रवावूंच्या या सर्व चळवळींचा असा सुपरिणाम झाला की अखेर १९१७ साली राजेंद्रवावूंच्या सर्व दुरुस्त्या मान्य करण्यांत येऊन युनिव्हर्सिटीच्या सुधारणेचा कायदा पसार झाला. राजेंद्रवावूंच्या या पुढाकारामुळे युनिव्हर्सिटींत त्यांना मोठे मानाचे स्थान प्राप्त झाले. ते सेनेटचे व सिंडिकेटचे सभासद तर

झालेच. शिवाय ज्या निरनिराळ्या कमिष्ट्या वेळोवेळीं नेमण्यांत आल्या, त्यांचे सहाय्यार म्हणून दर वेळीं त्यांचीच निवडणुक होत असे. राजेंद्रबाबूंचे युनिव्हर्सिटीतील सर्वांत महत्वाचे कार्य कोणतें असेल तर शिक्षणाच्या माध्यमासंबंधींचें होय. युनिव्हर्सिटीत देशी भाषांना माध्यमाचें स्थान मिळालें पाहिजे, असा त्यांचा पहिल्यापासून आग्रह होता. त्यांच्या परिश्रमामुळें अखेर त्यांची माध्यमाची सूचना मंजूर झाली व युनिव्हर्सिटीत देशी भाषांचें राज्य सुरू झालें.

असहकारितेच्या ऐन अमदानींत राजेंद्रबाबूंनीं राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें. पण त्यापूर्वीं चार वर्षे राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था काढण्याचा त्यांचा विचार चालला होता. देशसेवा, स्वार्थत्याग राष्ट्रीयत्व इत्यादि गुणांचा ज्या संस्थेत आविष्कार होईल अशी शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा त्यांचा मानस होता. व वकिली सोडून अशा संस्थेला आजन्म वाहून घेण्याचाही त्यांचा निश्चय झाला होता. १९१७ सालीं त्यांनीं संस्थेची सुरवात म्हणून एक कॉलेज काढण्याचें ठरविलें व संस्थेसाठीं फंड जमाविण्यास सुरवात केली. राजेंद्रबाबूंची ही कल्पना पुष्कळांना पटली व त्यांच्या संस्थेत स्वार्थत्याग करून अध्यापक होण्यासही कित्येकांनीं मान्यता दिली. याच सुमारास महात्मा गांधींचे व त्यांचे बोलणें झालें. गांधीजींना त्यांचा विचार पटला, पण ह्या संस्थेचा सरकारशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवू नये, असा त्यांनीं सल्ला दिला. सरकारशीं संबंध ठेवल्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें संस्थेचें धोरण जांखतां येणार नाहीं व संस्थेच्या प्रगतीला अडथळा येईल, हें महात्माजींचें म्हणणें त्यावेळीं राजेंद्रबाबूंना तितकेंसें पटलें नाहीं व राजेंद्रबाबूंनीं डॉ. र. पु. परांजपे वगैरेच्या गांठी घेऊन संस्थेला सुरवात करण्याचें ठरविलें. पण मध्यंतरीं देशातील खळबळीच्या वातावरणामुळें तो विषय तितकाच राहिला व 'राजेंद्रबाबूंची कॉलेजची कल्पना त्या वातावरणांत विरून गेली.

पुढे १९२१ साली असहकारितेच्या कार्यक्रमांत सरकारी शिक्षण-संस्थावर बहिष्कार घालण्याचें व राष्ट्रीय विद्यालयें स्थापन करण्याचें कलम समाविष्ट झाल्यामुळें राजेंद्रवावूंचें राष्ट्रीय विद्यापीठ काढण्याकडे विशेष जोरानें लक्ष वेधलें. राजेंद्रवावूंना असहकारितेचा सर्वव्यापी ठराव मान्य असल्यामुळें त्यांनीं ताबडतोब बकिली सोडली व राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निश्चय केला. महात्मा गांधींचें पूर्वीचें म्हणणें त्यांना आतां पटलें व राष्ट्रीय शिक्षण हेंच खरें शिक्षण होय, असा विचार करून ता. ६ जानेवारी १९२१ रोजी त्यांनीं पाटणा येथें बिहार राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन केलें. विद्यापीठाचा उद्घाटनसमारंभ महात्मा गांधींच्या हस्ते ६ फेब्रुवारी रोजी मोठ्या उत्साहानें साजरा करण्यांत आला. विद्यापीठाला ताबडतोब मोठमोठ्या देणग्या मिळाल्या व समारंभाच्या वेळीं महात्माजींच्या हस्ते ६० हजार रुपये मिळाले. पाटणा युनिव्हर्सिटींतल्या निरनिराळ्या कॉलेजांतील विद्यार्थी या राष्ट्रीय विद्यापीठांत दाखल झाले. विद्यापीठाला हां हां म्हणतां मोठें स्वरूप प्राप्त झालें. राष्ट्रीय महाविद्यालयावरोबर विद्यापीठानें अनेक उद्योग सुरू केले. एक कारखाना काढला, एक छापखाना घेतला व 'मदरलंड' नांवाचें वृत्तपत्रही चालू केलें. कॉलेजला मोठमोठे विद्वान व नामांकित प्रोफेसर मिळाल्यामुळें पाटण्याच्या कॉलेजांत हें कॉलेज सर्वश्रेष्ठ ठरलें. राजेंद्रवावू पाहिल्याप्रथम विद्यापीठाचे रजिस्ट्रार होते, पुढे कांहीं दिवस व्हाईस चॅन्सेलर झाल्यावर चॅन्सेलर म्हणून त्यांची निवड करण्यांत आली. पाटणा युनिव्हर्सिटीप्रमाणें विद्यापीठाला निरनिराळीं कॉलेजां जोडण्यांत येऊन त्या युनिव्हर्सिटीपेशांही येथील शिक्षण अधिक उच्च दर्जाचें करण्यांत आलें. या विद्यापीठाचें स्वरूप अगस्त्य राष्ट्रीय असल्यामुळें विहारी तरुगांच्या हृदयांत स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलित करणाऱ्या कार्मीं त्या शिक्षणाचा केवढा माठा उपयोग झाला, तें परवांच्या सत्याप्रह युद्धाच्या वेळीं दिसून आलेंच आहे.

या विद्यापीठानें उच्च शिक्षण देणारीं नुसतीं राष्ट्रीय कॉलेजें काढलीं नाहींत, तर हजारों प्राथमिक शाळा व हायस्कूलें स्थापन करण्यांत विद्यापीठानें पुढाकार घेतला. शिक्षणाचीं पाळेंमुळें जर देशांत अत्यंत खोलवर रुजवावयाचीं असतील, तर प्रथम प्राथमिक शाळा काढणे आवश्यक आहे. या विचारानें विहार विद्यापीठानें ठिकठिकाणीं शेंकडों शाळा स्थापन केल्या. विहार प्रांतांत असें एकही निमशहरी खेडेगांव उरलें नाहीं कीं जेथें राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाली नाहीं. १९२२ सालीं राष्ट्रीय हायस्कूलांची संख्या ४१ च्या वर गेलेली होती व त्यांत ४५००० विद्यार्थी शिक्षत होते. तसेंच ६०० प्राथमिक शाळांत सुमारे २०००० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. हळूहळू विद्यार्थ्यांची संख्या वाढतच गेली पण १९३२ च्या चळवळींत कांहीं संस्था वेकायदा ठरल्यामुळें कित्येक शाळा बंद पडल्या. तथापि राजेंद्रबाबूंच्या राष्ट्रीय विद्यापीठानें विहार प्रांतांत राष्ट्रीय शिक्षणावाबत जी प्रचंड चळवळ केली, तिचें फळ विहार प्रांताला आज मिळत आहे व यापुढेही मिळत राहिल यांत शंका नाहीं.

साहित्य-सेवा

हिंदी वाङ्मयाच्या जगांत राजेंद्रबाबूंना जो लौकिक मिळाला आहे तो त्यांच्या राजकीय क्षेत्रांतील कामगिरीमुळें मिळालेला नाहीं. हिंदी भाषेची त्यांनीं जी सेवा केली आहे, त्यामुळेंच हिंदी साहित्यसेवकांत त्यांचें नांव चिरस्थायी झालें आहे. राष्ट्रभाषा या नात्यानें महात्मा गांधींनीं हिंदी भाषेचा जो पुरस्कार व प्रचार केला त्याला हातभार लावण्यांत ज्यांनीं विशेष परिश्रम घेतले त्यांत राजेंद्रबाबूंची गणना केली पाहिजे. बिहार प्रांतांत व दक्षिण हिंदुस्थानांत हिंदीचा जो प्रसार झाला त्याचें श्रेय राजेंद्रबाबूंच्या प्रचारास देणें योग्य होईल. राजेंद्रबाबू कलकत्त्याला शिक्षत असतां त्यांचा तेथील हिंदी साहित्यकांशी व हिंदी साहित्य-परिपदेशीं वराच संबंध आला आणि तेव्हांपासून ते हिंदी साहित्य

परिपेक्षित भाग घेऊं लागले. अखिल भारतीय हिंदी साहित्य-संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळांत त्यांचा १९२२ सालापासूनच प्रवेश झाला आहे व आजही ते तेथे आहेत. कलकत्याला १९१२ सालीं जे तिसरे हिंदी साहित्य संमेलन भरले, त्या संमेलनाचे ते मुख्य चिटणीस होते. त्याचप्रमाणें १९२० सालीं पाटणा येथे भरलेल्या व्हाण्या साहित्यसंमेलनाचे वेळीं ते मुख्य कार्यकर्ते होते. १९२६ सालीं पाटणा येथे जे बिहार प्रांतीय साहित्यसंमेलन भरले, त्या संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षाचा मान त्यांनाच मिळाला होता. राजेद्रवाचूनी याशिवाय तीन वेळां हिंदी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद विभूषित केले आहे. १९२३ सालचे कोकोनाडा येथील हिंदी साहित्य-संमेलन, १९२६ सालचे दरभंगा येथील बिहारप्रांतीय हिंदी साहित्य-संमेलन, व १९२७ सालीं गुरुकुल कागडी येथे भरलेलें संयुक्तप्रांतीय साहित्यसंमेलन या संमेलनांच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान त्यांच्याचकडे आला होता. यंदा इंदूर येथे जे अखिल भारतीय हिंदी साहित्य-संमेलन भरणार आहे, त्याच्या अध्यक्षपदासाठीं राजेद्रवाचूनीं पहिले नांव सुचविण्यांत आले आहे.

राजेद्रवाचूनीं फारसे ग्रंथलेखन केले नाहीं, तथापि त्यांनीं आतां पर्यंत अनेक हिंदी व इंग्रजी लेख लिहिले आहेत. 'चम्पारण्य मे महात्मा गांधी' व 'मेरे यूरोपके अनुभव' हीं त्यांचीं दोन प्रसिद्ध हिंदी पुस्तके असून यादीशाखावर त्यांनीं Economics of Khadi या नावाचें एक दृष्टष्ट पुस्तक लिहिलें आहे. यादीसंबंधीं सर्वांगीण, साहित्यपूर्ण व अधिमान्युक्त असे हे एकच पुस्तक आहे. १९२८ सालीं मद्रासच्या गणेशन् कंपनीच्या विनतीवरून त्यांनीं आपल्या चम्पारण्यवरील पुस्तकाचें इंग्रजी भाषांतर केले. ते Satyagraha in Champaran या नांवाने प्रसिद्ध आहे. तसेंच ह्या गणेशन् कंपनीने महात्माजींच्या 'यंग इंडिया'तील निवडक लेखांचे जे दोन भाग

प्रसिद्ध केले आहेत, त्या प्रत्येक भागाला राजेंद्रबाबूंची विस्तृत व वाचनीय प्रस्तावना आहे. पहिल्या भागाच्या उपोद्धातांत राजेंद्रबाबूंनी असहकारितेच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास निवेदन केला आहे. सुसंगत व मार्मिक इतिहास या दृष्टीने या प्रस्तावनेला विशेष महत्त्व आहे हें सांगणें नकोच.

वर्तमानपत्रांच्याही बाबतींत राजेंद्रबाबूंनी बरीच स्पृहणीय कामगिरी केलेली आहे. पाटण्याचें सुप्रसिद्ध इंग्रजी दैनिक 'सर्चलाइट' या पत्राच्या संस्थापकांत राजेंद्रबाबूंची गणना असून अलीकडे तर हें पत्र सर्वस्वी राजेंद्रबाबूंचेंच झाले आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. Patna Law Weekly या साप्ताहिकांत ही त्यांचा प्रमुख भाग होता; पण तें लवकरच बंद पडलें. ६ एप्रिल १९२० रोजी त्यांनी 'देश' नावाचें एक हिन्दी साप्ताहिक सुरू केलें. हें पत्र आपल्या गुणांनी थोडक्या काळांत प्रसिद्धीस आलें व त्याला हजारों वर्गणीदार मिळाले. पहिल्या प्रथम कांहीं काळ राजेंद्रबाबू त्याचे मुख्य संपादक होते, पण पुढें कार्यव्यापृतत्वामुळें त्यांना संपादकाचें स्थान सोडावें लागलें. बिहारमध्ये नांव घेण्याजोगी जर कोणती वृत्तपत्रे असतील तर 'सर्चलाइट' व 'देश' एवढी दोनच होत. १९३२ च्या चळवळीपासून ऑक्टोबरमधुळें 'देश' पत्र मध्यां बंद आहे.

विद्यार्थ्यांची संघटना

जवाहरलाल नेहरूंच्या पुरस्काराने देशांत जागोजागी युवकसंघ निर्माण झाले; पण त्यापूर्वी सुमारे वसि वषे राजेंद्रवायूंनी तरुण विद्यार्थ्यांची संघटना आरंभिली होती. १९०६ सालीं विहारी विद्यार्थ्यांचा एक संघ स्थापन करून त्या संघामार्फत राजेंद्रवायूंनी सार्वजनिक काम करण्याला प्रारंभ केला होता. आत्मोन्नति हें या संघाचें मुख्य ध्येय असून विद्यार्थ्यांचा सांस्कृतिक उत्कर्ष साधणें हें संघाचें प्रमुख कार्य होतें. राजेंद्रवायूंनी या बाबतींत जो पुढाकार घेतला होता, त्याबद्दल 'इंडियन मिरर' 'इंडियन स्पेक्ट्रेटर' वगैरे वृत्तपत्रांनीं राजेंद्रवायूंचें अभिनंदन करून राजेंद्रवायूंच्या कार्याचा आदर्श इतर प्रांतांनीं आपल्यापुढें ठेवावा अशी शिफारस केली होती. त्याच सुमारास राजेंद्रवायूंनीं विहारी विद्यार्थ्यांचें एक संमेलन घडवून आणून तरुण वर्गांत मोठी जागृति केली होती. कलकत्याला कॉलेजमध्ये शिकत असणांवा राजेंद्रवायूंनीं कलकत्यातील विहारी विद्यार्थ्यांना एकत्र करून एक विहारी वृत्त स्थापन केला होता. या वृत्तातर्फें लायक विहारी विद्यार्थ्यांना हर प्रकारचें सहाय्य देण्यांत येत असे. या संध्यातर्फें दर वर्षीं कलकत्ता येथें विहार विद्यार्थीसंमेलन भरविण्यांत येउन तरुण विद्यार्थ्यांनीं राष्ट्रासाठीं कार्य केलें पाहिजे यासंबंधीं त्यांना संदेश देण्यांत येत असे. या संमेलनाला देशांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची सहानुभूति मिळत असल्यामुळें कलकत्याला या संध्याची चांगलीच प्रसिद्धी झाली होती. विहार विद्यार्थीसंमेलनाच्या निरनिराळ्या अधिवेशनप्रसंगां देशांतील प्रसिद्ध पुढाऱ्यांची अध्यक्ष-त्वाची योजना करण्यांत आली होती. महात्मा गांधी, सरोजिनी नायडू, अर्ना वेझंट, प्रफुल्लचंद्र राय, हसन इमाम, ब्रजकिशोर प्रसाद, सरलादेवी, चौधराणी वगैरेंनीं या संमेलनांचें अध्यक्षपद स्वीकारलें आढे. राजेंद्रवायूंच्या या विहारी विद्यार्थ्यांच्या संघटनेचा एवढा परिणाम झाला कीं १९२० सालीं पाटणा येथें भरलेल्या संमेलनांत असह-

प्रासिद्ध केले आहेत, त्या प्रत्येक भागाला राजेंद्रवावूंची विस्तृत व वाचनीय प्रस्तावना आहे. पहिल्या भागाच्या उपोद्धातांत राजेंद्रवावूंनी असहकारितेच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास निवेदन केला आहे. सुसंगत व मार्मिक इतिहास या दृष्टीने या प्रस्तावनेला विशेष महत्व आहे हें सांगणें नकोच.

वर्तमानपत्रांच्याही बाबतीत राजेंद्रवावूंनी वरीच स्पृहणीय कामगिरी केलेली आहे. पाटण्याचें सुप्रसिद्ध इंग्रजी दैनिक 'सर्चलाइट' या पत्राच्या संस्थापकांत राजेंद्रवावूंची गणना असून अलीकडे तर हें पत्र सर्वस्वी राजेंद्रवावूंचेंच झालें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. Patna Law Weekly या साप्ताहिकांत ही त्यांचा प्रमुख भाग होता; पण तें लवकरच वंद पडलें. ६ एप्रिल १९२० रोजी त्यांनी 'देश' नावाचें एक हिन्दी साप्ताहिक सुरू केलें. हें पत्र आपल्या गुणांनी थोडक्या काळांत प्रासिद्धीस आलें व त्याला हजारों वर्गनिदार मिळाले. पहिल्या प्रथम कांहीं काळ राजेंद्रवावू त्याचे मुख्य संपादक होते, पण पुढें कार्यव्यापृतत्वामुळे त्यांना संपादकाचें स्थान सोडावें लागलें. बिहारमध्ये नांव घेण्याजोगीं जर कोणतीं वृत्तपत्रे असतील तर 'सर्चलाइट' व 'देश' एवढीं दोनच होत. १९३२ च्या चळवळीपासून ऑडिनन्समुळे 'देश' पत्र सध्यां वंद आहे.

विद्यार्थ्यांची संघटना

विद्यार्थी हे राष्ट्राचे आधारस्तंभ असून विद्यार्थ्यांना आदर्श नागरिकाचें शिक्षण दिल्याखेरीज त्यांचा राष्ट्राला उपयोग होणार नाही, असा विचार करून राजेंद्रवावूंनी आपल्या विद्यार्थी-दरेंतच विद्यार्थ्यांच्या संघटनेला सुरवात केली. राजेंद्रवावूंचा संघटनेवर सर्वांत जास्त विश्वास असून कोणतीही सार्वजनिक गोष्ट संघटनेद्विवाय साध्य होणार नाही, त्यांचें असें निश्चित मत आहे. अलीकडे पं.

जवाहरलाल नेहरूंच्या पुरस्काराने देशांत जागोजागी युवकसंघ निर्माण झाले; पण त्यापूर्वी सुमारे वीस वर्षे राजेंद्रवायूंनी तरुण विद्यार्थ्यांची संघटना आरंभिली होती. १९०६ साली विहारी विद्यार्थ्यांचा एक संघ स्थापन करून त्या संघामार्फत राजेंद्रवायूंनी सार्वजनिक काम करणाला प्रारंभ केला होता. आत्मोन्नति हे या संघाचे मुख्य ध्येय असून विद्यार्थ्यांचा सांस्कृतिक उत्कर्ष साधणे हे संघाचे प्रमुख कार्य होते. राजेंद्रवायूंनी या बाबतीत जो पुढाकार घेतला होता, त्याबद्दल 'इंडियन मिरर' 'इंडियन स्पेक्ट्रेटर' वगैरे वृत्तपत्रांनी राजेंद्रवायूंचे अभिनंदन करून राजेंद्रवायूंच्या कार्याचा आदर्श इतर प्रांतांनी आपल्यापुढे ठेवावा अशी शिफारस केली होती. त्याच सुमारास राजेंद्रवायूंनी विहारी विद्यार्थ्यांचे एक संमेलन घडवून आणून तरुण वर्गात मोठी जागृती केली होती. फलकत्याला कॉलेजमध्ये शिकत असणाऱ्या राजेंद्रवायूंनी फलकत्यांतील विहारी विद्यार्थ्यांना एकत्र करून एक विहारी हुय स्थापन केला होता. या हुयातर्फे लायक विहारी विद्यार्थ्यांना हर प्रकारचे सहाय्य देण्यात येत असे. या संघातर्फे दर वर्षी फलकत्या येथे विहार विद्यार्थीसंमेलन भरविण्यांत येऊन तरुण विद्यार्थ्यांनी राष्ट्रासाठी काय केलें पाहिजे यासंबंधी त्यांना संदेश देण्यांत येत असे. या संमेलनाला देशांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची सहानुभूति मिळत असल्यामुळे फलकत्याला या संघाची चांगलीच प्रसिद्धी झाली होती. विहार विद्यार्थीसंमेलनाच्या निरनिराळ्या आविश्कारप्रसंगां देशांतील प्रसिद्ध पुढाऱ्यांची अध्यक्ष्यानी योजना करण्यांत आली होती. महात्मा गांधी, सरोजिनी नायडू, एनी बेझंट, प्रफुल्लचंद्र राय, हसन इमाम, ब्रजाकिशोर प्रसाद, मरठांडुवी, चौधराणी वगैरेंनी या संमेलनांचे अध्यक्षपद स्वीकारलें आहे. राजेंद्रवायूंच्या या विहारी विद्यार्थ्यांच्या संघटनेचा एवढा परिणाम झाला की १९२० साली पाटणा येथे भरलेल्या संमेलनांत असह-

कारितेचा ठराव सर्वानुमते मंजूर करण्यात येऊन विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजांवर बहिष्कार पुकारला. राजेंद्रबाबूंच्या पुरस्कार-मुळेंच हजारों विद्यार्थी राजकीय चळवळींत पडले व राजेंद्रबाबूंचे अनुयायी व सहकारी बनले. राजेंद्रबाबूंनी राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करतांच हजारों विद्यार्थ्यांनी राष्ट्रीय विद्यापीठांत जी नांवें नोंदविली त्याचें कारण केवळ राजेंद्रबाबूंचें नेतृत्व. आजकालच्या बिहारी विद्यार्थ्यांत जी सांस्कृतिक व राजकीय जागृति झाली आहे, त्यांचें सर्व श्रेय राजेंद्रबाबूंसच दिलें पाहिजे.

प्रकरण सहावें.

सेवाव्रत.

लोकसेवेची तळमळ

राजेंद्रवावूंचें चरित्र पाहिलें तर त्यांत सेवेशिष्याय दुसरें कांहींच आढळणार नाहीं. दीनदुःखितांची सेवा करावी, अनार्थअपंगांच्या मदतीला जावें व हरप्रकारें दुःस्वीकृती जीवांच्या उपयोगी पडावें हें राजेंद्रवावूंचें जीवनकार्य आहे, असें म्हटल्यास चालेल. राजेंद्रवावूंचें हृदय इतकें कोमल व सहानुभूतिपूर्ण आहे की, त्यांना साधू म्हणणेच योग्य होईल. जणूं काय अनाथांची सेवा करण्यासाठीच त्यांना जन्म घेतला आहे, असें त्यांचें सेवाव्रत पाहून वाटूं लागतें. त्यांची एकंदर मनोवृत्ति पाहिली तर त्यांना 'दीनवत्सल' किंवा 'दीनबंधू' ही पदवी देणें भाग पडेल. राजेंद्रवावूंच्या चरित्राचें सार त्यांच्या 'दीनबंधुत्वा' त आहे.

लोकसेवा हेंच त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय आहे. ते आज इतकी वर्षे जें विधायक कार्य करीत आहेत त्याची फारच थोड्यांना माहिती येते. सेवाव्रत, चरित्रां, ग्रंथ, पत्रे, लेखने, स्तंभाकारणांत पडले आहेत. काँग्रेसचें विधायक कार्य ही लोकसेवाच आहे, हें

जाणून त्यांनी आपले सर्वस्व विधायक कार्यात वेचले आहे. कॉम्रेस-कार्याशिवाय त्यांचे सेवेचे कार्य मोठे आहे. कॉम्रेसचे कार्य ही एक प्रकारची लोकसेवाच आहे हे खरे असले तरी, देशांत कुठेही दैवी आपत्ति ओढवो ते तिकडे धांवून गेल्याशिवाय रहात नाही. त्यांच्या सेवात्रताची थोडीशी माहिती या प्रकरणां देण्याचे योजिले आहे.

महापूर—दुष्काल

११२३ सालीं बिहार प्रांतांत दामोदर नदीला जेव्हां भयंकर पूर आला व वर्धमान इत्यादि अनेक गांवे वाहून गेलीं, तेव्हां त्या प्रसंगां आपद्ग्रस्तांना मदत करण्यासाठीं राजेंद्रबाबू धांवून आले. जलप्रलयाच्या संकटांत सांपडलेल्यांना सहाय्य करण्यासाठीं बलकल्यांत फंड काढण्यांत आला. राजेंद्रबाबू अर्थात् तेथे होतेच. त्याच सुमारास पाटणा जिल्हांत पुना नदीला महापूर येऊन बिहारचा एक संबंध जिन्हा पुरांत सांपडला. हे एकतांच राजेंद्रबाबूंनी आपली बकिली तात्पुरती थांबवून नानटतान पाटण्याला प्रयाण केले. बाबूजी त्या वेळीं कलकत्याला बघोळी करीत होते. ते आपल्यापरोवर कांहीं विद्यार्थी स्वयंसेवक घेऊन पाटण्याला आले व जलप्रलयांत सांपडलेल्यांची सेवा करण्यासाठीं तिकडे निघून गेले. ज्यांना त्यांना अन्न, घम्र औषधे घेईची जरूरी होती, त्यांची प्रथम योग्य ती सोय लावण्यांत आली. या कामीं त्यांना यानू अनुग्रह नारायणसिंह, कै. बाबू शंभुनरण बगैरेंची अतिशय मदत झाली. हे लोक दिवसभर नावेत घनून मंत्रटपन्नांना सहाय्य करीत व रात्र झाली कीं मिनाच्यावर येऊन पकारावा आदेशान्या जागीं जगर मंत्रानच्या पॅटफार्मवर येऊन पडत. कटकत्ता हायकोर्टातील एका नामांकित अधिकाऱेने आपला वर्जा गुंजटून ठेऊन मंत्रटपन्नांची सेवा करण्यास जागीं पुढे जावे, ही गोष्ट १९१३ मार्च १० रोजी अनुबंध होतो. जनगेल्या या गोष्टीचे विशेष आश्चर्य घाटने माहितीच

विठ्ठलभक्तप्रस्ताची सेवा
यरीत अमता

श्री. राजेन्द्रधामः १९२०

होते. राजेंद्रवाबू कलकन्याहून पाटण्याला जेव्हां वकिली करावयास आले तेव्हांही एकदां त्यांनीं वालिया जिल्ह्यांतील जलप्रलयग्रस्तांची सेवा केली होती. बंगालप्रमाणें बिहार प्रांतांतही नेहमीं जलप्रलय होत असल्यामुळे बहुतेक दरवर्षीं एकाद्या जिल्ह्याला हानी पोचली नाहीं असें सहसा होत नाहीं. त्यामुळे सेवाव्रतधारी राजेंद्रवाबूंना छपरा, आरा, दरभंगा इत्यादि अनेक ठिकाणी आपद्ग्रस्तांचा समाचार घ्यावा लागला. त्याचप्रमाणें १९२३ सालीं गंगानदीला महापूर आला. तो इतका प्रचंड होता कीं, शहाबाद, पाटणा, सारण, मुंगेर इत्यादि जिल्ह्यांतल्या लोकांवर भयंकर संकट ओढवले. शेंकडोंशें लोकांची घरेदारें वाहून गेलीं. कोणाला रहावयाला जागा उरली नाहीं कीं सायला मूठभर धान्य राहिलें नाहीं. शेतकऱ्यांची तर सर्वांत कठीण अवस्था झाली. शेतकऱ्याजवळ दीर्घियाणेंही उरलें नाहीं. ह्या आपत्तींत राजेंद्रवाबू धांवून आले व त्यांनीं मुंदई, गुजराथ संयुक्त प्रांत इत्यादि ठिकाणांहून पुरेसें द्रव्यसहाय्य मिळविलें व अनाथांना मदत पोहोचविली. १९३१ सालीं चंपारण्यांत दुष्काळ पडला. आपत्ति दिसली कीं राजेंद्रवाबू तेथें धांवत यावयाचें, हें ठरल्या-मारखें असल्यामुळे ते तादडतोच चंपारण्यांत येऊन दारुल झाले. व त्यांनीं घोहेरून मदत जमवून त्याच्या संकटाचा अंशतः परिहार केला.

बिहार भूकंप

राजेंद्रवाबूंच्या सेवाव्रताची खरी कसोटी परवांच्या भूकंपाच्या वेळीं दिसून आली. १५ जानेवारी १९३४ रोजी बिहारमध्ये फक्त दीड मिनिट भूकंपाचा जो हादरा वसला, त्यानें जिकडेतिकडे भयंकर हाहाःकार उडाला. बिहारवर आलेल्या आजपर्यंतच्या संकटांत इतकें भीषण संकट आलें नव्हतें. या भूकंपानें जो प्रलय केला व जो अनर्थ मांडला त्याचें निवारण सहजीं होणें शक्य नव्हतें. त्यासाठीं सर्वंध

देशांतून मदत मिळविणें अचश्य होतें. जागजागीं सहाय्यक समित्या स्थापन करून स्वयंसेवकांची सेना आपद्प्रस्तांच्या सहाय्यासाठीं पाठविणें जरूर होतें. त्या दीड मिनिट धरणीकंपानें बिहारची जी दुर्दशा झाली ती कल्पनेलाही अगम्य होती. पण अशा भयंकर आपत्तीच्या वेळीं सेवाव्रतधारी दीनबंधु राजेंद्रप्रसाद हजारीबाग तुरुंगांत रुग्णशय्येवर खिंतपत पडले होते. सुमारे पांच महिने ते हॉस्पिटलमध्ये होते व सरकारी डॉक्टरांकडून त्यांच्या औषधोपचारांची तजवीज होत होती तरी त्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस अधिकाधिकच बिघडत चालली होती. अखेर सरकारनें त्यांची मुक्ता करण्याचें ठरविलें व भूकंपाच्या तिसऱ्या दिवशीं ता. १७ जानेवारी रोजी त्यांना तुरुंगांतून सोडण्यांत आलें. तुरुंगांतून बाहेर येतांक्षणींच ह्या दीनवत्सलानें आपला मोर्चा भूकंपग्रस्तांकडे वळविला व त्यांच्या श्लेमसमाचाराची चौकशी करण्यास प्रारंभ केला. प्रकृति बिघडल्यामुळें ते तुरुंगांतून बाहेर आले होते व कांहीं दिवस तरी त्यांनीं हॉस्पिटलमध्ये पडून चांगली विश्रांति घ्यावयास हवी होती. पण त्यांनीं पुरता एक दिवसही जाऊं दिला नाहीं. लगेच ते कार्याला लागले. त्यांनीं भूकंपाची एकंदर कल्पना करून घेऊन ता. २० रोजी भूकंपनिवारक समिती स्थापन केली. त्यांनीं आपल्या शरीरप्रकृतीकडे न पहातां अधिश्चांतपणें कार्य करावयास सुरवात केली. पहाटे चार वाजल्यापासून तों जवळजवळ मध्यरात्र होईपर्यंत ते एकसारखे कामांत व्यग्र असत. त्यांनीं ठिकठिकाणीं फिरून भूकंपाची एकदां संपूर्ण पहाणी केली, व भूकंपाची करुण कहाणी देशाला अधिष्ठत स्वरूपात निवेदन केली. त्याबरोबर देशांत सर्वत्र सळबळ उडाली व बिहारच्या मदतीसाठीं द्रव्याचा वर्षाव होऊं लागला. बापू राजेंद्रप्रसाद यांनीं भूकंपासंबंधीं जें पाहिलें पत्रक काढलें, तें पुढीलप्रमाणें आहे:—

जाहीर पत्रक

“ता. १५ जानेवारी रोजी दुपारी या प्रांतावर जो अनर्थ कोसळला त्यामुळे भयंकर विच्छहानि व प्राणहानि झाली आहे. संपूर्ण आणि सरी माहिती अद्यापि मिळालेली नाही. परंतु जी कांहीं मिळाली आहे तिच्यावरून झालेल्या अनर्थाची कल्पना येते. हजारों लोक नाश पावले आहेत आणि शेकडों लोक निराश्रित झाले आहेत, असें म्हटले असता अतिशयोक्ति होणार नाही. हे निराश्रित लोक उघड्या मैदानावर थंडीनें कुडकुडत कसा तरी काल कंठीत आहेत. पाटणा, गया आणि सारण या शहरांनीं या आपत्तीचें उग्र स्वरूप पाहिलें आहेच, तथापि मुझफरपुर, दरभंगा, चम्पारण्य इत्यादि ठिकाणीं तर या आपत्तीचें उग्रतर स्वरूप दृश्यमान होत आहे.

“अर्थात् अशा आपद्मस्तांना सहाय्याची आवश्यकता आहे, हें सांगणें नकोच. या लोकांचें दुःख कमी करण्यासाठीं कांहीं संस्था आपापल्या परीनें प्रयत्न करीत आहेत. आपद्मस्तांना सुखसोयी पुरविण्यासाठीं एक सभा भरून विहार सेंट्रल रिलीफ कमिटीची स्थापना झाली आहे. तथापि द्रव्यसहाय्य, मनुष्यसहाय्य आणि सामुग्री यांशिवाय कमिटीला आपले काम करतां येणार नाही. तावडतोषीच्या गरजा म्हणजे अशा कीं मातीच्या दिगाऱ्यांतून प्रेतें उकरून काढणें, निराश्रितांसाठीं शेंपड्या उभारणें, अन्न, कपडे आणि घोंगड्या पुरविणें, आणि औषधपाण्याची तजवीज करणें. या कामासाठींच प्रथमतः आम्हांस द्रव्यसहाय्याबरोबर अन्न सामुग्रीची व औषधादिकांची जरूरी आहे.

“कमिटीतर्फे मी त्रिंतीपत्रक काढून जी मागणी केली आहे, ती देशाच्या सर्व भागांकरून पुरविली जाईल, अशी मला आशा आहे. कोणत्याही प्रकारचा विलंब घातुक आहे. सहाय्य देण्यास विलंब करणें म्हणजे सहाय्य न देण्यासारगेंच आहे.

“आतांपर्यंत जी मदत झाली आहे आणि जी सहानुभूति दर्शविली गेली आहे, त्याबद्दल भाड्या देशवांधवांचे मी आभार मानतो.

“सर्व प्रकारचे सहाय्य किंवा देणग्या श्रीयुत आर. एस्. पंडित कमिटीचे ट्रेझरर, बँक ऑफ विहार लिमिटेड, पाटणा, या पत्त्यावर पाठावर्षे. देणग्यांची पांच ताबडतोड देण्यांत येईल.”

भूकंपनिवारक कमिटी

निराश्रितांना जनतेतर्फे सहाय्य करणारी विहार सेट्रल रिलीफ कमिटी ही प्रमुख सहाय्यक संस्था भूकंपानंतर ताबडतोड निर्माण झाली. भूकंप झाल्यावर पांच दिवसांनी म्हणजे ता. २० जानेवारी रोजी बाबू राजेद्रप्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सभा भरून तिच्यांत ह्या कमिटीची स्थापना झाली. त्या वेळी विहार प्रांताच्या बाहेरचे पुढारी तिच्यांत नव्हते. पण आपत्तीचे रौद्र स्वरूप जे जे दृग्गोचर होऊ लागले, ते तो ह्या कमिटीत सर्व प्रांतांचे प्रतिनिधी असण्याची व ती अधिक प्रतिनिधिक करण्याची आवश्यकता भासू लागली. फेब्रुवारीच्या आरंभी पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या सूचनेवरून ५००० रुपये किंवा त्याहून अधिक रक्कम देणाऱ्या संस्थांचा एकेक प्रतिनिधी घेण्याचा कमिटीने ठराव केला. या ठरावाप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांतील २७ नवे सभासद कमिटीवर घेण्यांत आले. याखेरीज देशांतील सर्व पक्षांतलि आणखी वजनदार पुढारी कमिटीवर नेमण्यांत आले. अखेरीस कार्यकारी मंडळांत १२७ सभासदांची भरती झाली.

२८ मार्च रोजी पाटणा येथे महात्मा गांधींच्या अध्यक्षतेखाली या कमिटीची सभा भरून महत्वाचे निर्णय करण्यांत आले ही कमिटी सरकारांत नोंदण्याचे ठरून तिचे उद्देश निश्चित करण्यांत आले. व पंधरा मंडळांचे एक सुटसुटीत कार्यकारी मंडळ निवडण्यांत आले.

वायू राजेंद्रप्रसाद यांची अर्थात्च अध्यक्ष म्हणून निवड झाली व वायू अनुग्रह नारायणसिंह, मौ. हफीझ व वायू बलदेवसहाय यांना सेक्रेटरी नेमण्यांत आले. सभासदांत जमनालाल बजाज, जे. सी. हुमारापा, आचार्य कृपलानी, वायू ब्रजकिशोरप्रसाद, डॉ. सय्यद महमूद इत्यादिकांचीं नांवे मुकर करण्यांत आली. या सभेत सर्वांत महत्त्वाचा ठराव कमिटीच्या धोरणासंबंधानें झाला. तो म्हणजे सरकारशी आदरपूर्वक सहकार्य करण्याचा. हा ठराव खुद्द महात्मा गांधींनीं मांडला व तो एकमतानें मजूर झाला.

एक मुलाखत

विहारच्या भूकंपाचें स्वरूप किती रौद्र व भयानक होतें याची कल्पना तेथें प्रत्यक्ष गेल्याशिवाय होणें शक्य नसल्यामुळे निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांनीं आपापले खास प्रतिनिधि पाठवून तेथील 'चक्षुर्वें सत्यं' माहिती आणविली. मुंबईच्या 'लोकमान्य' पत्रानेही आपला खास प्रतिनिधि वाडला होता. त्याने विहारच्या परिस्थितीचें नुसतें निरीक्षण केले नाहीं, तर विहारचे प्राण वायू राजेंद्रप्रसादजी यांची ता. १-२-३४ रोजीं मुलाखतही घेतली. ही मुलाखत लोकमान्याच्या खास विहार धरणीकंप अंकात प्रसिद्ध झाली आहे. ती पुढीलप्रमाणें आहे.—

“वायू राजेंद्रप्रसाद हें विहारचें परम दैवत आहे. त्यांच्याइतका सर्वमान्य पुढारी त्या प्रांतात आज दुसरा नाहीं. जगन्नाथपुरी येथें भरणान्या काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठीं त्यांचीच निवड करून राष्ट्रानें त्यांचेवरील आपला विश्वास प्रकट केला आहे. कायदेभंगाच्या चळवळीमुळे हें अधिवेशन होऊं शकलें नाहीं ही गोष्ट निराळी. असो.

“धरणीकंपाच्या फहरानें एकंदर नुकसान झालें तरी किती यासंबंधी माहिती सरकार आपल्या अधिकाऱ्यांमार्फत प्रसिद्ध करतें. व्हाईसरॉयाना प्रांतिक गव्हर्नरकडून जणान्या रिपोर्टाला जितकी किंमत

तितकीच, किंवाहुना थोडी अधिक, बहुजनसमाज लोकपक्षीय पुढाऱ्याच्या रिपोर्टाला देणार विहारमधील हत्यारीचें अधिकृत वर्णन बाबू राजेंद्रप्रसाद याखेरीज कोण करू शकेल ? तेव्हा मी त्यांना भेटून काहीं प्रश्न विचारले त्याचा सारांग येथें मुद्दामच देत आहे विहार प्रांताचें नुकसान किती झालें, मध्यत कशी, केव्हा व कुठे पाठवावी वगैरे खुलासा मुद्दामच करून घेतला आहे

“ बाबूजींचा रोजचा प्रघात असा दिसतो की, छावणींत सकाळीं येताच प्रथम नवीन पाहुणे मंडळींची भेट घ्यावयाची, त्यांना कुशल प्रश्न विचारावयाचे, त्यांची सर्व प्रकारची व्यवस्था झाली आहे किंवा नाहीं याची चौकशी करावयाची, आणि येथें येण्याचा त्यांचा उद्देश विचारावयाचा माझी व बाबूजींची प्रथम दृष्टभेट अशाच प्रकाराने झाली सहा फूट उंचीची, काळी सावळी कृश मूर्ति, अगात लांब काळा गरम कोट, डोक्याला काळी टोपी व गळ्याभोंवतीं एक साधा गळपट्टा आणि पायात पायमोजे व वूट अशी ही विहारी राजेंद्राची मूर्ति पाहून ही कोणी अत्यंत थोर व्यक्ति आहे, असे परिचिताशिवाय फारच थोड्यांना सांगता येईल बाबू राजेंद्रप्रसाद म्हणजे सगळ्या विहार प्रांताचे परमदैवत आहे. त्याच्या रूपाने विहार प्रांताची पुण्याई, विहार प्रांताचें भाग्य उदयाला आलें असे सर्व जनतेला वाटत असतें, विहारवर दुःखाचा डोंगर कोसळायला आणि विहारच्या अधिदैवताची तुरुगातून मुक्तता होण्याला एकच गाठ पडली, हें विहारी जनतेचें मोठें भाग्य होय काहीं लोक असेंही म्हणतात की, सरकारला देखील बाबू राजेंद्रप्रसाद याच्या मदतीची आवश्यकता भासल्यामुळे मुदत भरण्यापूर्वीच त्याची अक्स्मात् मुक्तता करण्यात आली सर्व विहार प्रांतावर वजन असणारा आणि बाहेरच्या प्रांतातही आदर असणारा बाबू राजेंद्रप्रसाद याच्यासारखा दुसरा पुढारी या प्रांतात नाहीं सर्व प्रांताप्रमाणें विहार

प्रांतांतही पक्षभेद आहेत. पण वावू राजेंद्रप्रसाद ही अशी एकच व्यक्ति आहे की, जिच्याबद्दल प्रत्येक पक्षांतली माणसाला आदर वाटतो. त्यांच्या हाताखाली काम करावयाला कोणालाही कमीपणा वाटत नाही. उलट मोठेपणाच वाटतो. प्रकृतीच्या अस्वार्थ्यामुळे वावूजींची तुरुंगांतून मुक्तता झाली तरी, पण वाहेर आल्यावर विश्रांतीचा एक क्षणही त्यांना लाभला नाही. तुरुंगाच्या वाहेर पाउल टाकतांच त्यांचे कानांवर चेंहोळून् आक्रोश येऊं लागला. मग वावूजींना विश्रांति कोठली, झोंप कोठली, अन्न कोठलें, आणि औषधपाणी तरी कोठलें? पहाटे चार वाजल्यापासून रात्री दहा अकरा वाजेपर्यंत वावूजी रिलीफ कमिटीच्या कामामध्यें गुंतलेले असतात.

“कमिटीच्या कामांत असें दंग असतां वावूजी एकदम माझ्याशीं बोलतील अशी माझी अपेक्षा नव्हती. तरी खुशालीचे प्रश्न विचारून त्यांच्यावर पडलेल्या बीजाचा मी निदेश केला. प्रकृति बरी नाही या सवधीवर मुदत भरण्यापूर्वी त्यांची सुटका झाली, पण तुरुंगांतून वाहेर पटल्यापासून एक क्षणाचीही फुरसत त्यांना मिळाली नाही ! पहाटेपासून रात्रीपर्यंत ते सारखे याच कामांत गढलेले पाहून मी त्यांना ‘या परिश्रमाचा ताण पडत नाही काय’ म्हणून विचारलें. तेव्हां वावूजी म्हणाले—‘छे, ताण कसला ? कामापुढें मी आजारी आहे याची जाणीवच होत नाही. माझी प्रकृति चांगली सुधारत आहे !’

“मी—आपद्मस्त विहारला मदत करण्यासाठी आपण जनतेला विनंती केली, तिला मनाप्रमाणें मान मिळाला काय ?

वावूजी—विहार संकटांत सांपटला असतां सगळा देश त्याच्या मदतीला धांवून आला, हें सांगण्यास मला आनंद वाटतो. चहूंकडून आमचेवर मदतीचा वर्षाव होत आहे. पण आमची आपत्ती इतकी प्रचंड आहे की एवढी मनःपूर्वक आलेली भरपूर मदत देखील आम्हांला अपुरी वाटते ! आणखी मिळेल तेवढी मदत पाहिजे आहे-

मी-आपल्याला रोख पैशाची मदत पाहिजे कीं वस्तुरूपांनै ? मुंबईतल्या एका कमिटीकडून आपलेकडे यापूर्वीच एक हजार रुपये आलेल आहेत बाकी रक्कम वस्तूच्या रूपानें पाठवावी असें काहींच म्हणणें आहे. तथापि आपण सूचना कराल त्याप्रमाणे कमिटी वागणार आहे

बाबूजी-आम्हाला वस्तूपेक्षा पैशाच्या रूपानें मदत मिळेल तितकी चांगली. पैशाचा जरूरीप्रमाणें वाटेल तेव्हा वाटेल तसा उपयोग करता येतो इकडेतिकडे मदत पाठविणेंही सुलभ जातें वस्तूच्या रूपाने मदत मागविताना रेल्वेचा खर्च निष्कारण होतो दुसरें असें कीं आमचेकडे असलेल्या एका केंद्रातून दुसऱ्या केंद्राकडे सामान पाठविताना त्रास पडतो, व पुन खर्चही येतो तथापि काहीं दायाची वस्तुरूपांनै मदत करण्याकडेच प्रवृत्ति असते अर्थात् त्यांनीं काहीं मदतकेली तरी ती आम्ही स्वीकारतो अशा दात्यांना माझी अशी विनंति कीं, त्यांनीं आम्हाला शक्य तों पन्हाळी पत्रे पुरवावे आसऱ्याकरिता त्यांची आम्हाला अत्यंत आवश्यकता आहे इकडे ते फार महाग पडतात।

मी-आपद्मस्ताना सहाय्य करणाऱ्या सस्था पुढील निघाल्या आहेत या सस्थात परस्परसहकार्य किंवा एकसुत्रीपणा नसल्यामुळे शक्तीचा आणि द्रव्याचा अपव्यय होण्याचा संभव असतो कित्येकाना अनेक सरधाकडून अनेक वेळा मदत मिळते, तर कित्येकाना कोणाकडून काहींच मदत मिळत नाहीं, अशी शक्यता आहे ना ?

बाबूजी-तुम्ही म्हणता ती गोष्ट अगदीं खरी आहे. असें होऊ नये म्हणून आमचा शक्य तेवढा प्रयत्न चालू आहे पण त्यात पूर्णत्वानें यश येईलच असें नाहीं कारण अनेक संघटना निर निराळ्या दिशेनें काम करीत आहेत काहींचें सहकार्य होऊ शकतें, पण सर्वांचेंच होईल असें नाहीं

मी—सर्व सस्थाचें जाऊ दे, पण निदान व्हाइसरॉयाच्या कमिटीचें व आपल्या कमिटीचे सहकार्याने काम चालू आहे काय ?

वावूजी—सहकार्य आहे म्हटले तर आहे, नाही म्हटले तर नाही आम्हाला लागेल ते साहाय्य अधिकारी करतात ही गोष्ट खरी, पण दोन्ही कमिट्यांनी एकत्र बसून सगनमतानें कार्य करावयास पाहिजे, तसे तें होत नाही, ही गोष्ट खोटी नाही त्यामुळें कार्यात दुनारपणा येईल असें वाटते

मी—दुनारपणा एक वेळ रपेल, पण विरोध तर कोठें येणार नाही ना ? सरकारची वृत्ति कॉंग्रेसविपर्या साशक असण्याचा समभव आहे मागें गुजराथमध्ये जलप्रलय झाला असताना सरदार वल्लभभाई पटेल आणि सरकार यांनी एकत्र काम केलें, पण जनतेला सरकार न दिसता फक्त सरदार वल्लभभाई व त्यांची कॉंग्रेसच दिसली व त्याच्या-विपर्याच तिच्या मनात कृतज्ञतायुद्धि राहिली गुजराथ हा कॉंग्रेसच्या चळवळीचा बालेकिला होण्याचें कारण हेंच, असें मुंबईचीं टाईम्स सारखीं पत्रे म्हणू लागलीं कायदेभंगाची पहिली चळवळ सुरु झाली, तेव्हा वरील सहकार्याच्या चुकीबद्दल या पत्रांनी सरकारला दोष दिला होता ही टीका लक्षात घेऊन सरकार तुमच्या कमिटीशी सहकार्य करण्याचें शक्य तेवढें टाळील काय ?

वावूजी—सरकारच्या मनातील विचार कोणी सागावे ? वल्लभ भाईंना चळवळीपूर्वीं सरकारन मदत केली होती, तर ही मदत चळवळीच्या नंतर करावयाची आहे, असा दोहोंमध्ये कदाचित् फरक करता येईल

मी—विहारप्रमाणें नेपाळमध्येहि धरणीकपानें अनर्थ केला आहे पण मज्जें मदत विहारबटेच येत आहे, नेपाळचे कोणी नावहि घेत नाही, हें आश्चर्य नव्हे काय ? आपली कमिटी तरी काहीं मदत नेपाळबटे पाठविणार असेलच ?

बाबूजी—नाहीं, नेपाळ अद्यापि आमच्या डोळ्यासमोर नाहीं. याचें कारण एकतर तिकडील विसृत हकीकत अद्यापि वाहेर यात्री, तेजडी आलेली नाहीं. दुसरें असें कीं, तिकडे कोणत्या प्रकारची मदत पाहिजे याबद्दल नेपाळच्या कोणी जमाबदार व्यक्तीने किंवा संस्थेने अद्यापि मागणी केलेली नाहीं. मग समजावयाचे कसे ! तथापि माझा समज असा आहे कीं, आपली व्यवस्था पहाण्यास नेपाळ पूर्ण समर्थ आहे. कारण तें स्वतंत्र राष्ट्र आहे.

मी—जपानसारख्या स्वतंत्र व अब्बल दर्जाच्या संपन्न राष्ट्राला देखील धरणीरूपाचे वेळीं मागे हिंदुस्थानने मदत केली, मग गरीब नेपाळ तर काय आपला शेजारी, नव्हे जगदीं आपल्यापैकींच एक. मग हिंदी लोकांनी तिकडे विशेष आपुन्कीच्या भावनेने पहावयास नको !

बाबूजी—जगदीं बरोबर. तिकटली तशी माहिती वाहेर येतांच हिंदी लोकां मदतीचा अवश्य विचार करताल.

मी—हमीं आपण मज्जत म्हणून फक्त कपडे व धान्य यांचीच रीसात करित आहो. पडलेली घरे बांधण्याकरतां देखील आपण साहाय्य करणार आहां काय !

बाबूजी—तूर्त अन्न आणि वस्त्र यांचीच विशेष जरूरी अमत्या-मुळे आमचें तिकडे लक्ष आहे. तात्पुरत्या घरांकरितां तर मी पन्हाळी पत्र्यांची मागणी केलेली आहे.

मी—आपणाला उच्चस्त शालेच्या मालमत्तेचा आणि शेतीच्या सुवसानीचाहि विचार करावा फग्या लागेल, नाहीं ?

बाबूजी—दोय तर पैसी घरांगालीं नष्ट शालेची प्रिविच प्रकारची मालमत्ता भरून देणें आम्हाला फमें शक्य आहे ! शेतीबद्दल मात्र ज्ञानचें लक्ष आहे. या कार्यां सरकारला पुष्कळ मज्जत करतां

येण्यासारखी आहे उस पिकाविगाऱ्यासाठी मी सरकारला विनति केली आहेच

मी—हो, आपल्या विनतीला अनुसरून म्हणा की स्वयस्फूर्तीने म्हणा, सरकारने दोन लाख रुपयांचे पैलाकडून चालविता येणारे अडीच हजार चरक तरेदी बरण्याचे ठराविले आहे, असे मी वाचले पण एवढी मदत पुरेशी आहे ?

वायूनी—चार लाख रुपयांचे निदान पाच हजार चरक लागतील असा माझा अंदाज होता कारण एक लाख एकर जमिनीतील उसाचा हा प्रभ आहे इतका ऊस गाळणाऱ्या गिरण्या धरणीकपाते निवामी झाल्या असल्याने चरक जाणूनच हा ऊस गाळला पाहिजे पण लाख एकराचा आकडा सुद्धा गहनेराच्या भाषणातला असल्या मुळे ता चूक असण्याचा संभव नाही पण सरकारने मदतीचा विचार करताना ५० हजार एकर जमीन गृहीत धरलेली आहे

मी—म्हणजे सरकारने केलेली योजना अपुरी आहे, असेच आपण म्हणणें ना ?

वायूजी—सरकारी अंदाजाप्रमाणेंच ती अपुरी ठरते तथापि सरकारने केले याचाहि उपयोग पुढील होण्यामात्रसा आहे याच मदतीला जोड देण्याचा आम्ही प्रयत्न करू

मी—म्हणजे काय ?

वायूजी—आम्ही कमिटीतर्फे चरक तरेदी करून शेतकऱ्यांना पुरविणार आहो

मी—एकदरीत पारिस्थितीला अनुसरून पुरेशी उपाययोजना सरकार करित आहे असे आपण म्हणू शकाल काय ?

वायूजी—सरकारची योजना अद्यापि पुरेशी मादयासमोर नसल्यामुळे मला त्यासंबंधी निश्चित काही मागता येणार नाही तथापि मदतीचा सरकार मन पूर्वक विचार करीत आहे, पण मी सारीने म्हणू शकने

मी—अलाहाबादच्या 'लीडर' पत्रानें संपादकीय स्फुट लिहून महात्मा गांधींना विनंति केली, ती आपल्या वाचनांत आली आहे काय ? कलकत्याच्या 'फॉर्वर्ड' पत्रानें या विनंतीला पाठिंबा दिलेला आहे. मुंबईकडील कांहीं पत्रांतून अशाच सूचना मांडण्यांत आलेल्या आहेत.

वावूजी—तुम्ही काय म्हणतां ?

मी—'लीडरनें' महात्माजींना पहिली विनंति अशी केली आहे की, त्यांना हरिजनांकरितां जमविलेल्या निर्धाचा कांहीं भाग बिहारच्या साहाय्यार्थ द्यावा. आपणांला ही सूचना पसंत आहे काय ?

वावूजी—नाहीं, असे करावें असें मला वाटत नाहीं. ज्यां कार्याकरितां पैसा जमविला, त्याच कार्याकरितां तो खर्च करणे उचित आहे.

मी—मग महात्माजींनीं निदान दुसऱ्या विनंतीचा तरी विचार करावा. लीडरची दुसरी सूचना अशी की, महात्माजींनीं हरिजन कार्यार्थ आपला दौरा तात्पुरता थांबवून आज विहारकरितां मदत मागत फिरावें. विहारचें काम संपले की, पुनः हरिजनार्थ दौरा सुरू करावा. महात्माजींनीं ही विनंति मान्य केल्यास त्यांचे आपणांस बहुमोल साहाय्य होईल, असें आपणांला नाहीं वाटत ?

वावूजी—खरोखरच मोठें साहाय्य होईल. पण मला वाटतें हा प्रश्न महात्माजींनीं स्वतःच सोडविण्यासारखा आहे. आम्हा काय सांगावें ?

मी—मदत वांटण्याच काम किती दिवस चालेल असा आपला अंदाज आहे ?

वावूजी—आज ते कांहीं नक्की सांगतां येणार नाहीं. तथापि झालेली नुकसानी पहातां कदाचित् हें कार्य कित्येक महिने देखील चालेल.

. इतकें झाल्यावर धरणीकंपानें उध्वस्त झालेला नेपाळपर्यंतचा प्रदेश पहात जाण्याचा माझा विचार मी त्यांना कळविल्यावर वावूजींनीं आनंद प्रदर्शित केला. पण लागलीच दुःखित चेहरा करून ते म्हणाले,

तुमची येथे फारच गैरसोय होत असेल नाही ? तुम्ही इतक्या दूर यावे आणि आम्हांला तुम्हांला रहाण्याला चांगलें घर देखील देतां येऊं नये ! पण काय करावे ? आज पयल्या शहरांत सुरक्षित असें घरच राहिलेलें नाही ?

मी म्हटलें “ बाबूजी, आमची काळजी करण्याचें आपल्याला मुळांचे कारण नाही. सर्व व्यवस्था चांगली आहे. आपल्यावरील प्रसंग आम्हां काय जाणत नाही ? ”

भूकंप फंड

राजेंद्रवावूंच्या हाकेसरशी सर्व देशाचे डोळे विहारकडे वळले व संकटप्रस्तांच्या मदतीसाठी ठिकठिकाणी निधि जमविण्यास प्रारंभ झाला. महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सुभाषचंद्र बोस, सी. एफ. अँड्र्यूज इत्यादिकांच्या सत्यांनी देशांत व परदेशांत द्रव्यसाहाय्यासाठी विनंती करण्यांत आली. व्हाईसरॉयांनीही आपला फंड उभारला. व्हाईसरॉयांचा फंड सरकारीच फंड असल्यामुळें सरकारी अधिकारी, संस्थानिक, जहागीरदार, इनामदार, सरकारच्या कृपेसाठी धडपड करणारे मोठमोठे व्यापारी वगैरेकडून व्हाईसरॉयकडे देण्यांचा वर्षाव होऊं लागला. थोडक्याच अवधीत व्हाईसरॉय निर्धीत सुमारे साठ लाख रुपये जमा झाले. या फंडाकडे खुद्द सरकारकडून फारच थोडी रक्कम पोहोचली. राजेंद्रवावूंच्याकडे जी मदत आली, ती अगदी सर्वसामान्य जनतेकडून आली. रोजी दीन आणि मिळाविणाऱ्या ह्मालापासून प्रत्येकाकडून राजेंद्रवावूंच्या फंडांत पैसे जमा झाले. राजेंद्रवावूंच्या कार्याचें महत्त्व जाणून देशांतल्या सर्वसाधारण जनतेकडून त्यांना अपेक्षेबाहेर पाठिवा मिळाला. आणि मोठमोठ्या धनिकांची व संस्थानिकांची मदत नसतांही राजेंद्रवावूंच्या विहार फंडांत २५ लक्ष रुपये जमा झाले. हा भूकंप फंड म्हणजे राजेंद्रवावूंच्या कर्तृत्वाचें श्रेष्ठ गमकच होय, यांत शंका नाही.

शिक्षणक्रम संपला की परत आपल्या कंगाल झोपडीत रहावयाला याचें. अशा पद्धतीने जीवन सुखी होईल की दुःखी होईल ?..... सध्यांच्या शाळेचा शिक्षणक्रम पाहिला तर मुळाक्षरें शिक्षण्यापासून मॅट्रीक होईतो किमान १२ वर्षांचा आहे व पुढें कॉलेजांत ४ वर्षे मिळून १६ वर्षे पदवी संपादन करावयाला लागतात. हिंदी लोकांचें दरिद्री जीवन व त्यांचें अत्यंत कमी आयुर्मान या गोष्टींचा विचार केला तर आपलीं मुलें मिळवतीं होईपर्यंत त्यांना इतकीं वर्षे शाळा कॉलेजांत काढावयाला लागवीं, हे कोणा पाळकांना पसंत पडेल ? हिंदुस्थानांतलें युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण म्हणजे वास्तविक पहातां उपजीविकेचें साधन आहे. युरोपांतल्या युनिव्हर्सिटीचांचें शिक्षण याहून अगदीं भिन्न आहे. तिकडे शिक्षणाचें ध्येय अत्यंत उच्च असून तेथे संशोधनकार्याला प्रोत्साहन दिलें जातें. पोट भरण्याचें साधन हेंच हिंदी शिक्षणाचें ध्येय आहे. पाश्चात्य देशांतलें उच्च शिक्षणक्रम आपल्याकडेही सुरू करतां येणें अशक्य नाहीं हें मी तुम्हांस सांगूं इच्छितों. मात्र हिंदी मातापित्यांनीं तें मनावर घेतलें पाहिजे. आपल्या ३५ वर्षांच्या अल्प आयुर्मर्यादेंत केवळ शिक्षणाला २० वर्षे स्वर्च करणें उत्तरोत्तर कठीण होत जाणार आहे, याचा अवश्य विचार केला पाहिजे.”

मातृभाषेतील शिक्षण.

पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या कार्यकारी सभेंत देशी भाषांच्या माध्यमाचा पुरस्कार करतांना राजेंद्रबाबू म्हणाले:—

“गेल्या पन्नास वर्षांत मातृभाषा हें जर शिक्षणाचे माध्यम असतें तर मध्यम वर्गांत शिक्षणाचा खूप प्रसार झाला असता. परकीय भाषा मुळांतच कठीण असल्यामुळें तिच्या द्वारां सर्व विषय शिक्षावयाचे म्हणजे विनाकारण पुष्कळ काळ व्यर्थ जातो. हा व्यर्थ जाणारा वेळ

राष्ट्रीयत्व व साहित्य

कोकोनाडा यथे भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांत राजेंद्रवावूंनी पुढील उद्गार काढले:—

“ राष्ट्रीयता का भाषा और साहित्यके साथ बहुतही घनिष्ठ और गहरा सम्बन्ध है। किसी जाति या राष्ट्रका विकास उसकी भाषा और साहित्य के विकास के साथही साथ होता है। किसी साहित्य की अवनति उस जाति के पतन का अटल और अटूट प्रमाण है।... महाभारत रामायण और उपनिषद् अवश्य ऐसे समय में लिखे गये थे जब यह देश बहुत उन्नत था। जब बौद्धों का साम्राज्य भारतकी एक छोर से दुसरी छोर तर पहुंचा और उनका प्रभुत्व तथा गौरव भारतवर्ष के बाहर भी पहुंच गया तो पाली भाषा और पाली साहित्य की उन्नति भी उस साम्राज्यकी उन्नति के साथ ही साथ बढ़ती गयी,—फिर बौद्ध धर्म और बौद्ध साम्राज्य के हास के उपरान्त जब वैदिक धर्म और वैदिक जाति का उत्थान हुआ तब संस्कृत भाषा और संस्कृत का भी उत्थान हुआ। उसी समय कालिदास, वाणभट्ट जैसे कविपुंगव हुए थे। मृच्छकटिक, कादम्बरी, और मुद्राराक्षस की रचना भी उसी समय हुई थी। इसी प्रकार यदि हिन्दी साहित्य का भी इतिहास देखा जाय तो मालूम होगा कि चन्द्रवरदाई की काव्यरचना, हिन्दुओंके सिरताज तथा हिन्दुधर्म के प्राण प्रथ्वीराजके समय और भूपण कवि का सम्मान शिवाजी के दरवार में हो सकता था। भारतवर्ष की प्रादेशिक भाषाओंका साहित्य भी यही बताता है कि जहां जिस प्रान्त में जिस भाषा के बोलनेवालों के बीच राष्ट्रीय भाव जागृत हुआ है, उसी भाषा का आधुनिक साहित्य भी उन्नति के शिखर की ओर अग्रसर हुआ है। बंगला, गुजराती और मराठी साहित्य इस बातके प्रमाण है। ग्रीस जब बहुत उन्नत था उसी समय वहां के इतिहास, दर्शन, कविता तथा नाटक आदिमें अत्यन्त

राष्ट्रीयत्व व साहित्य

कोकोनाडा येथें भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांत राजेंद्रवाचूंनी पुढील उद्गार काढले:—

“ राष्ट्रीयता का भाषा और साहित्यके साथ बहुतही घनिष्ठ और गहरा सम्बन्ध है। किसी जाति या राष्ट्रका विकास उसकी भाषा और साहित्य के विकास के साथही साथ होता है। किसी साहित्य की अवनति उस जाति के पतन का अटल और अटूट प्रमाण है।... महाभारत रामायण और उपनिषद् अवश्य ऐसे समय में लिखे गये थे जब यह देश बहुत उन्नत था। जब बौद्धों का साम्राज्य भारतकी एक छोर से दुसरी छोर तर पहुंचा और उनका प्रभुत्व तथा गौरव भारतवर्ष के बाहर भी पहुंच गया तो पाली भाषा और पाली साहित्य की उन्नति भी उस साम्राज्यकी उन्नति के साथ ही साथ बढ़ती गयी,—फिर बौद्ध धर्म और बौद्ध साम्राज्य के हास के उपरान्त जब वैदिक धर्म और वैदिक जाति का उत्थान हुआ तब संस्कृत भाषा और संस्कृत का भी उत्थान हुआ। उसी समय कालिदास, वाणभट्ट जैसे कविपुंगव हुए थे। मृच्छकटिक, कादम्बरी, और मुद्राराक्षस की रचना भी उसी समय हुई थी। इसी प्रकार यदि हिन्दी साहित्य का भी इतिहास देखा जाय तो मालूम होगा कि चन्दबरदाई की काव्यरचना, हिन्दुओंके सिरताज तथा हिन्दुधर्म के प्राण प्रथ्वीराजके समय और भूपण कवि का सम्मान शिवाजी के दरबार में हो सकता था। भारतवर्ष की प्रादेशिक भाषाओंका साहित्य भी यही बताता है कि जहां जिस प्रान्त में जिस भाषा के बोलनेवालों के बीच राष्ट्रीय भाव जागृत हुआ है, उसी भाषा का आधुनिक साहित्य भी उन्नति के शिखर की ओर अग्रसर हुआ है। बंगला, गुजराती और मराठी साहित्य इस बातके प्रमाण है। प्रांस जब बहुत उन्नत था उसी समय वहां के इतिहास, दर्शन, कविता तथा नाटक आदिमें अत्यन्त

जर वांचविला आणि इंग्रजी शिक्षणाच्या कार्मीं खर्च केला, तर इंग्रजीबरोबर इतर विषयांचाही चांगला अभ्यास होईल. राष्ट्रीय दृष्टीने विचार केला तर माझे असे म्हणणें आहे कीं किमान मॅट्रीकपर्यंत तरी मातृभाषा हें शिक्षणाचे माध्यम असावें.....राष्ट्रीय शिक्षण व राष्ट्रीय भाषा या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या पूरकच आहेत. जोंपर्यंत ज्ञान हें परकीय भाषेंत गुरफटलेले आहे, तोंपर्यंत फारच थोड्यांना त्याचा उपयोग होणार. परकीय भाषा शिक्षणाचे माध्यम कधीही होऊं शकणार नाहीं. देशांतील बहुजन जनसमाजाला त्या भाषेंतील साहित्य मिळूं शकणार नाहीं. व उपयोगीही पडणार नाहीं. देशी भाषांना माध्यम बनविण्यांत क्वचित् थोडी गैरसोय होण्याचा संभव असेल, पण त्यासाठीं शिक्षणाच्या आदर्शांला धां तिलांजली द्यावयाची ? या जगांत अत्यंत हीन व अधम दर्जाची कोणती गुलामगिरी असेल तर ती बौद्धिक गुलामगिरी होय. माझी हिंदी राष्ट्राला नम्रतापूर्वक विनंति आहे कीं. त्यानें पहिल्याप्रथम या बौद्धिक गुलाम-

राष्ट्रीयत्व व साहित्य

कोकोनाडा येथें भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांत राजेंद्रवावूनी पुढील उद्गार काढले:—

“ राष्ट्रीयता का भाषा और साहित्यके साथ बहुतही घनिष्ठ और गहरा सम्बन्ध है। किसी जाति या राष्ट्रका विकास उसकी भाषा और साहित्य के विकास के साथही साथ होता है। किसी साहित्य की अवन्ति उस जाति के पतन का अटल और अटूट प्रमाण है।... महाभारत रामायण और उपनिषद् अवश्य ऐसे समय में लिखे गये थे जब यह देश बहुत उन्नत था। जब बौद्धों का साम्राज्य भारतकी एक छोर से दुसरी छोर तर पहुंचा और उनका प्रभुत्व तथा गौरव भारतवर्ष के बाहर भी पहुंच गया तो पाली भाषा और पाली साहित्य की उन्नति भी उस साम्राज्यकी उन्नति के साथ ही साथ बढ़ती गयी,—फिर बौद्ध धर्म और बौद्ध साम्राज्य के हास के उपरान्त जब वैदिक धर्म और वैदिक जाति का उत्थान हुआ तब संस्कृत भाषा और संस्कृत का भी उत्थान हुआ। उसी समय कालिदास, वाणभट्ट जैसे कविपुंगव हुए थे। मृच्छकटिक, कादम्बरी, और मुद्राराक्षस की रचना भी उसी समय हुई थी। इसी प्रकार यदि हिन्दी साहित्य का भी इतिहास देखा जाय तो मालूम होगा कि चन्द्रवरदाई की काव्यरचना, हिन्दुओंके सिरताज तथा हिन्दुधर्म के प्राण प्रथ्वीराजके समय और भूपण कवि का सम्मान शिवाजी के दरबार में हो सकता था। भारतवर्ष की प्रादेशिक भाषाओंका साहित्य भी यही बताता है कि जहां जिस प्रान्त में जिस भाषा के बोलनेवालों के बीच राष्ट्रीय भाव जागृत हुआ है, उसी भाषा का आधुनिक साहित्य भी उन्नति के शिखर की ओर अपसर हुआ है। बंगला, गुजराती और मराठी साहित्य इस बातके प्रमाण है। प्रीस जब बहुत उन्नत था उसी समय वहां के इतिहास, दर्शन, कविता तथा नाटक आदिमें अत्यन्त

सुदरता और गाभीर्य पाया जाता है। जत्र इस्लाम का आधिपत्य एशिया, आफ्रिका और युरोपके हिस्सों में हुआ था उस समय उसका साहित्य भी बहुत उन्नति कर गया था। इतिहास में इस बात के भी उदाहरण मौजूद है कि अन्य देशीय राजा के विरुद्ध पददलित जनता ने अठ खड़ी होने की चेष्टा और स्वराज्य स्थापित करनेका सर्व प्रथम प्रयत्न अपनी भूली हुई भाषा और विस्तृत साहित्य का सहारा लेकर ही किया है। यह एक जानी हुई बात है कि जब एक देश दुसरे देशपर अपना आधिपत्य जमा लेता है, तब उस आधिपत्य को स्थायी बनाने के लिये वह विजित प्रजा के विचारों तथा भावों को इस प्रकार बदल देना चाहता है जिसमें वह अपने गौरव को भूल जावे और केवल विजिता के ही गौरव तथा महत्ता की स्मृति को रख सके। अंग्रेजी राज्य ने अपना प्रभाव हमारे जीवन के हर एक कोने कोने में पहुँचाया। यद्यपि अंग्रेजी शिक्षा और अंग्रेजी भाषा का विस्तार इतना अधिक नहीं हुआ है जितका हो सकता था फिर भी उसका प्रभाव गहरा पडा, उसीका फल है कि आज अंग्रेजी शिक्षित समाज दुर्बल और परावर्लबी हो रहा है—वह अंग्रेजी सभ्यता, अंग्रेजी प्रतिभा, अंग्रेजी शक्ति, अंग्रेजी साहित्य और अंग्रेजी गौरव के भावसे इतना दब गया है कि वह अपने देशके इतिहास, साहित्य और शक्तिपर भरोसा नहीं कर सकता। . विजित जातियोंने स्वराज्य के संग्राम में पहले विनेता के मानसिक आधिपत्य से अपनेको छुड़ाने का प्रयत्न किया है इसके उदाहरण स्वरूप हंगेरी और आयरलैंड के इतिहास मौजूद है। ”

न्यायकोर्ट व वकील

“ आपल्याकडे न्यायकोर्ट हें एक मोठ्या रर्चाचे प्रकरण होऊन घसलें आहे. या कोर्टाचा व्यवहार व न्यायदानाची पद्धत ही रतकी रर्चाची असते की ज्याच्या वाजूने निवाडा होतो त्याला मुद्दा बर्धी

कधी आपली मालमत्ता गहाण टाकावी लागते. कोर्टात न्याय मिळविण्यासाठी जबर कोर्ट फी द्यावी लागते, वकिलाच्या डोफ्यावर पैशाचा पाऊस पाडावा लागतो व कोर्टाशी संबंध असलेल्या अल-वत्या गलबत्यांना चिरीमिरी द्यावी लागते. आणि इतकेंही करून जो मानसिक व शारीरिक त्रास होतो, त्याला मोलच नाही. न्याय कोर्टात न्यायाधीशापुढे जी कामे चालतात, त्यांत न्यायनिवाड्यापेक्षां पुढे असलेल्या कामांचा झटपट निकाल लावण्याकडे न्यायमूर्तींचे अधिक लक्ष असते. कारण कामाचा झटाझट निकाल लावून आपले टेवळ साफ ठेवणाऱ्या न्यायाधीशांना वढतीची सर्वांत जास्त रक्कम असते. अशा परिस्थितीत खऱ्या न्यायाची कशी अपेक्षा करता येणार ? कोर्टाच्या कामाच्या विलंबाबद्दल तर बोलावयासच नको कित्येक छुद्दक रटले वर्षानुवर्षे चालत असतात, तर मोठ्या रटल्यांना किती वर्षे लागत असतील ते सांगणे नकोच. आणि इतक्या विलंबानंतर न्याय मिळेल असेही नाही. कोर्टापुढे आलेल्या रटल्यांपैकी २५ ना तरी न्याय मिळत असेल किंवा नाही याची शका आहे. तेव्हां अशा परिस्थितीत कोर्टबाजी ही जुगार आहे असे म्हटल्यास काय हरकत आहे ? तुमची वाजू कितीही न्याय्य व सत्य असली तरी कोर्टात तुमच्या वाजूने निकाल होईल, असे समजण्यांत अर्थ नाही. या गोष्टीला अर्थात् वकीलही बरेच जबाबदार असतात. कारण एकादा हुशार वकील असेल तर तो वाटेल तसला अन्यायाचा रटला जिंकू शकतो. रट्याचे खोटे करणे किंवा रोट्याचे ररे करणे हे वकिलाच्या करामतीला सहज साध्य असते. हल्लींच्या न्यायपद्धतीचा व कोर्ट-बाजीचा सर्वांत मोठा दुष्परिणाम जर कोणता झाला असेल तर तो जनतेची नीतिमत्ता रालावण्यांत झाला आहे. हल्लींचे कोर्टे जनतेचा नैतिक अधःपात घडवून आणित आहेत असे स्पष्ट म्हणण्यांत हरकत नाही. ”

चम्पारण्यांत महात्मा गांधी

‘चम्पारण्यांतील सत्याग्रह’ या पुस्तकांत महात्माजीसंग्रंथी लिहितांना राजेंद्रबाबू म्हणतात:—“जनतेची सेवा कशी करावी ते महात्माजींनी आम्हांला येथे शिकविलें. आमच्यापुढे जणू काय त्यांनीं एक नवेंच विश्व उभारिलें. त्यांच्या हाताखालीं काम करण्याचें भाग्य ज्यांना लाभलें त्यांना महात्माजींनीं नवीन दृष्टी दिली. त्यांच्यांत नवीन चैतन्य ओतलें. आम्ही महात्माजींपाशीं जेव्हां जेव्हां स्वराज्याच्या प्रभावहल घोलत असूं, तेव्हां तेव्हां ते म्हणत कीं आपण स्वराज्याचेंच काम करीत आहों. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय त्यावेळीं आमच्या ध्यानांत आला नाहीं, हें मी कबूल करतां. पण आज चम्पारण्यांतील काम पूर्ण झाल्यावर मला त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ पूर्णपणें कळत आहे. चम्पारण्यांतील काम हें सरोत्तर स्वराज्याचेंच काम आहे याची आतां माझी पूर्ण खात्री पटली आहे. चम्पारण्याकडे जाताना मुझफरपूरजवळ महात्माजींना एक रोडें लागलें. त्या रोड्यांतील लोकांची दुःस्थिति पाहून महात्माजी उद्गारले कीं ‘या लोकांची स्थिति सुधारली कीं स्वराज्य मिळालेंच म्हणून समजा!’ या लोकांची परिस्थिति सुधारण्याच्या हेतूनेच त्यांनीं चम्पारण्यांत विवायक कार्यं सुरूं केलें. या कामासाठीं तितके स्वयंसेवक मिळतील तितके हवेच होते, पण जे स्वयंसेवक मिळाले ते सर्वच लायक नव्हते. सत्यानें व निर्भयतेनें घागणारे व दारिद्र्याचा धंगीकार करणारे असे स्वयंसेवक महात्माजींना या कार्यासाठीं पाहिजे होते. महात्माजींनीं आपल्या सहकार्यांना ही शिक्षण देण्याचा विचार चालविला. आम्ही जेव्हां पदित्यांदा चम्पारण्यांत प्रवेश केला, तेव्हां आमच्यापेठेवर मोफर होते व आचारीही होता. हट्टं हट्टं पण लष्कर रथ घट्टेक नोकगंना रजा देण्यांत आली व फक्त एक ठेपून घेतला. याचा परिणाम असा झाला कीं ज्यांनीं आजन्मांत एखादा हातकमाल मुद्यां

पुतला नव्हता किंवा विहिरींतून एक तांच्याभर पाणीसुद्धा काढलें नव्हतें, त्यांच्यावर कपडे घुण्याचा व भांडी घामण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे, महात्मा गांधींच्या प्रभावाने आम्ही वाटेल ती कामे करूं लागलो. आमच्या स्वावलंबनाला सीमाही राहिली नाहीं. खोल्या झाडून अंगण साफसूफ करणें, भांडी घासणें, स्टेशनवरून सामानाची नेआण करणें, इत्यादि अंगमेहेनतीचीं कामे आम्ही दिनहरकत करूं लागलों. हीं कामे करण्यांत आम्हांला कांहीं वाटेनासें झाले. आचार्याला परत धाडल्यावर श्रीमती कस्तुरबाई गांधींनी स्वयंपाकाचें काम आपल्या हातीं घेतलें व त्या सर्वांना मोठ्या प्रेमानें व वात्सल्याने वाढीत असत. महात्माजींच्या सहवासाचा आमच्यावर एवढा परिणाम झाला कीं आगगाडीच्या विसऱ्या वर्गांतून प्रवास करण्यांत आम्हांला मुर्बाच कमीपणा वाटेनासा झाला. त्यांचा साधेपणा, स्वदेशीचा वाणा व त्यागवृत्ति या गोष्टींचा आमच्यावर इतका परिणाम झाला कीं त्यायोगें आमच्या जीवनाला एक निराळीच दिशा लागली. महात्माजींच्या चारिन्याचा व साधेपणाचा परिणाम सर्वथ विहार प्रांतावरच झाला असें म्हटल्यास चालेल. दक्षिण आफ्रिकेनंतर हिंदुस्थानांत येऊन महात्माजींनीं जर कोणतें मोठें कार्य हातीं घेतले असेल व यशस्वितेने पार पाडलें असेल तर हें चम्पारण्याचें होय. कोणतेही कार्य हातीं घेतलें असता त्यांत सिद्धि कशी मिळवावी, हें चम्पारण्यावरून महात्माजींनीं आपल्या देशबांधवांना दाखवून दिलें.... महात्मा गांधी चम्पारण्यांत राहिल्यानें चम्पारण्याचा केवढा फायदा झाला व आजूबाजूच्या प्रदेशावर केवढा परिणाम झाला त्याचा वेधें यथार्थ कल्पना देणे शक्य नाहीं. चम्पारण्यातील कामगिरीनें महात्माजींनीं हिंदुस्थानला वाटेल तें घेय साध्य करूच घेण्याचा एक नवाच मार्ग दाखविला. त्यांनीं चम्पारण्यांत जें बीज लाविलें त्याला कोंब फुटत आहेत ते आपण प्रत्यक्षच पहात आहो.

महात्माजींनीं हें बीज केवळ चम्पारण्यांत पेरलें नसून सवंध हिंदु-स्थानभर पेरलें आहे. या बीजाचें झाड होण्यास व त्याला फुलेंफळें येण्यास अद्यापि बराच अवधि आहे. पण हा वृक्ष फलपुष्पांनीं भारावल्यापेरीज रहाणार नाहीं. या बीजाला सध्यां जे धुमारे फुटले आहेत, व फुटत आहेत त्यावरून जर कल्पना केली तर हिंदी राष्ट्रांत लवकरच नव विचारांचा व आकांक्षांचा अरुणोदय होणार आहे, असें भाकीत करावयाला मुळींच हरकत वाटत नाहीं. हिंदी स्वराज्याचें बीज खरोखर पहातां चम्पारण्यांतच पेरलें गेलें आहे. आणि मळे वाल्यांच्या व भांडवलशाहीच्या पायदळीं उडविल्या गेलेल्या गरीब विचान्या मजुरांना या लढ्यांत जसा विजय मिळाला त्या विजया-प्रमाणेंच हिंदी जनतेला स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत यशप्राप्ति होवो, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. ”

गांधीजींचें राष्ट्रकार्य

स्वराज्यप्राप्तीसाठीं सत्याग्रह, असहकार, कौन्सिलें, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य इत्यादि कोणत्याही प्रकारचा कार्यक्रम आंखण्यांत आला तरी हरकत नाहीं, मात्र तो आंखताना प्रत्येकानें एक ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं सेवा आणि त्याग या दोन मार्गाशिवाय स्वातंत्र्य मिळणें शक्य नाहीं. परकी राज्यकर्ते कांहींही करोत, हिंदुस्थान जर सुसंघटित, एकनिष्ठ, शीलवान् व दृढनिश्चयी होईल तर हिंदुस्थानला स्वराज्य दिल्याशिवाय इंग्लंडला गत्यंतरच उरणार नाहीं. राष्ट्रान्या अंतःकरणांत तेज, चैतन्य, निश्चय, शील व कर्तृत्व रुजविण्याचें कार्य महात्माजींनीं चालविलें आहे. ” (‘ यग इंडिया ’ छेत्संप्रहाची प्रस्तावना.)

खादी

“ ज्या राष्ट्राला आपल्या स्वतःच्या अन्नवस्त्रासाठीं दुमन्धावर अवलंबून राहवें लागतें, त्याची शंभर वर्षे भरण्यास वेळ लागत नाहीं.

गेली ५०—६० वर्षे परक्यांच्या आहारीं गेलेल्या हिंदुस्थानानें स्वावलंबन करून आपलें रक्षण केलें नाहीं तर त्याचें नष्टचर्य ओढवलें म्हणून समजावें. तथापि निराश होण्याचें कारण नाहीं. हळूहळू खादी हेंच प्रत्येकाचें वस्त्रप्रावरण होत आहे. खादीकडे लोकांचा विशेष ओढा लागत चालला आहे हें शुभचिन्ह आहे. याच वेगानें खादीची प्रगति होत गेली, तर प्राचीन काळचें वस्त्रस्वावलंबनाचे मनोहर दृश्य घरोघर दिसू लागेल अशी आपण आशा करूं या. हिंदुस्थान हा नुसता राजकीय किंवा सामाजिक दृष्ट्याच नव्हे तर तो आर्थिक व औद्योगिक दृष्ट्याही स्वतंत्र झाला पाहिजे. ” (‘खादीचें अर्थशास्त्र’)

काँग्रेस व जातीय निवाडा.

पाटणा येथें निघणाऱ्या ‘ हिंदुस्थान रिव्यू ’ या मासिकाच्या सप्टेंबर १९३४ अंकात राजेगवृंणी एक लेख लिहिला आहे. त्यातील महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणें आहे—“जातीय निर्णयासंबंधी वकिंग कमिटीने जो ठराव केला, तो अनेकांच्या टीकेस पात्र झाला आहे. हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असल्यामुळें त्याच्यावर टीका होईल अशी कल्पना होतीच. तेव्हां या ठरावाविरुद्ध जे मुद्दे पुढें करण्यांत येत आहेत त्याचा अगोदर विचार करणें जरूर आहे. काँग्रेस वकिंग कमिटी कोणतीही गोष्ट अगदीं नव्यानें सुरू करील, हें आज तरी शक्य नाहीं. काँग्रेसने आजपर्यंत असे अनेक ठराव केले आहेत, अशा अनेक सूचनांना व करारांना मान्यता दिली आहे, व स्वतःवर अशीं अनेक बंधनें घालून घेतलीं आहेत कीं काँग्रेसला त्यातून मुक्त होतां येणें शक्य नाहीं. तसेच नुसत्या आदर्श कल्पना किंवा आदर्श ध्येय काँग्रेसला अमलांत आणतां येतीलच असें नाहीं, हेंही ध्यानात ठेवलें पाहिजे. काँग्रेस ही, ज्या जनतेचा प्रतिनिधि संस्था आहे, त्या जनतेच्या आकांक्षा व गरजा विचारांत घेऊन त्याप्रमाणें आपलें धोरण ठरविणें काँग्रेसला

त्वाचें शिक्षण देण्यास धडपडणाऱ्या राष्ट्रीय सभेने याप्रमाणें वर्तन करण्यांत चूक केली आहे असें कोणीही म्हणूं शकणार नाही. काँग्रेसचें हें धोरण चालविण्याच्या हेतूनेच वर्किंग कमिटीने जाति-निर्णयाचा तसा ठराव केला आहे. त्यांत तिनें कांहीं जास्त साधलें नाही अजर आपलें स्वत्वही गमाविलें नाही.

आपण आपल्या प्रयत्नांनें ही जातिविषयक प्रश्नाची गुंतागुंत सोडवूं शकत नाही, याची प्रत्येक हिंदी मनुष्याला लक्षाच वाटली पाहिजे. हिंदुस्थानांत व इंग्लंडमध्ये अनेक प्रयत्न झाले, पण कोणालाच यश आलें नाही. याचीं कारणें उघड आहेत. आपल्या हातांत कोणत्याच प्रकारची सत्ता अगर अधिकार नसल्यामुळे आपल्याला तितल्यावर विसंबावें लागतें. आणि अशाच त्रयस्थानें आपला हा जातिनिर्णय केला आहे. हा जातिनिर्णय कोणत्या परिस्थितींत घडून आला, ती प्रत्येकाला ठाऊक आहेच. गोलमेज परिषदेच्या हिंदी प्रतिनिधींचें आपसांत एकमत होईना, तेव्हां हें प्रकरण निर्णयासाठीं मुख्य प्रधानाकडे सोंपविण्यांत आलें. मुख्य प्रधानानें लगेच गोलमेज परिषदेच्या अल्पसंख्यांक प्रश्नांच्या कमिटीकडून असें लेखी अभिवचन घेतलें कीं मुख्य प्रधानांचा हा निर्णय एकमुखांनें मान्य करण्यांत येईल. मायनॉरिटीज कमिटीच्या बहुतेक हिंदु सभासदांनीं तशा प्रकारचें अभिवचन दिलें अशी माहिती समजून आहे. केवळ ह्या वचनावर विसंबूनच जातिनिर्णय देण्यांत आला, किंवा काय हें कळण्यास मार्ग नाही. हिंदी राष्ट्राला हें एक उघड उघड आव्हान आहे व सर्व राष्ट्रांचें एकमत झाल्यास जातिनिर्णय फिरविला जाईल, असेही एक त्यांत अभिवचन देण्यांत आलें आहे. आतांपर्यंत निदान येरवडा करारांत हें वचन पाळलें गेलें आहे. तेव्हां वर्किंग कमिटीच्या ठरावाचा विचार करतांना ही पार्श्वभूमी अवश्य पहावयास पाहिजे. वर्किंग कमिटीनेच काय, पण राष्ट्रीय वृत्तीच्या सर्व पुढाऱ्यांनीं स्पष्ट व प्रखर शब्दांत जातीय निर्णयाचा निषेध

केला आहे. या निवेधांत वॉकिंग कमिटीचाच पुढाकार होता हे सांगणे नकोच. कारण अराष्ट्रीय गोष्टींचा विकार करणे हे तिचे प्रमुख कर्तव्यच आहे. जातिनिर्णयापासून किती घोर दुष्परिणाम होतील हे वॉकिंग कमिटीइतके दुसऱ्या कोणी ओळखलेले नाही. हा निर्णय बदलण्यांत आला पाहिजे व तो एकमुखांनी बदलण्यात आला पाहिजे. असे तिने वारंवार प्रतिपादिले आहे. एका जातीने किंवा राष्ट्रांतिल कांहीं जातींनी कितीही सटाटोप केला तरी सरकार हा निर्णय बदलणार नाही, हे कॉंग्रेस जाणून आहे. कारण राष्ट्रांतिल सर्व जातींच्या संमतीनेच जर एकादा करार झाला तर सरकार आपला निर्णय बदलण्यास तयार आहे, तेव्हा अशा परिस्थितीत वॉकिंग कमिटीचा ठराव मान्य नसणाऱ्यांची व कॉंग्रेसची स्थिति एकच आहे असे म्हटल्यास चालेल.

मुख्य प्रश्न असा आहे की, हा सल्लोखाचा करार कोणी घडवून आणावयाचा ? हिंदूना रूप करण्यासाठी सरकार आपला जातिनिर्णय बदलावयास तयार आहे अशी जर आपण कल्पना करून घेतली तर आपल्यासारखे मूर्ख आपणच. आपला आतांपर्यंतचा अनुभव याच्या अगदी उलट आहे. सर्व हिंदु व शीख या दोघांनी एफमत करून जातिनिर्णय फेटाळून लावला असे गृहीत धरले,—आणि तसे होईल असे मला तरी वाटत नाही, कारण असेव्हीसाठी उभे रहाणारे हरिजन त्याला विरोध करताल हे समजणे चूक आहे—तरी मुसलमान, ख्रिस्ती, अँग्लोइंडियन, युरोपियन व इतर अल्पसंख्य जाति त्याला उलट आपला पाठिंबाच देत आहेत याचा विचार करावयास नको काय ? असेव्हींत गोलमेजपरिपदेचीच पुनरावृत्ति होणार हे स्पष्ट दिसत आहे. मग हा निर्णय कसा बदलणार ?

पुढेव्हा असा प्रश्न विचारण्यांत येतो की जातिनिर्णय बदलून घेण्यासाठी सुद्धा कॉंग्रेस काय करणार आहे ? ज्यांना वॉकिंग कमिटीचा ठराव मान्य नाही त्यांना कॉंग्रेसने हाच प्रश्न विचारला

तर ते काय उत्तर देतील ? मुसलमानांना धाक दाख-
 चून जर हा निर्णय बदलून घेतां येणार नाही, तर, त्यांचें मन बळ-
 चून, त्यांना प्रेमानें आपलेसं करून व जातिनिर्णय अराष्ट्रीय आहे हें
 त्यांना पटवून देऊन सामोपचाराचा अवलंब करणें एवढाच मार्ग
 शिल्लक रहात नाही काय ? वर्किंग कमिटीनें जातिनिर्णय मान्य केला
 आहे, हें म्हणणें साफ चूक आहे. तिनें तसें केलें नाही आणि हिंदु व
 शिख निर्णयविरोधी आहेत हें तिला माहीत असल्यामुळें ती तो मान्य
 करूं शकणार नाही. यावरून असें दिसून येईल कीं पं. मालवीय व
 श्रीयुत अणे यांच्या प्रमाणेंच वर्किंग कमिटीनें जातिनिर्णयाचा निषेध
 केला आहे. हा निर्णय बदलून घेण्यांत आला पाहिजे व तो सर्व पक्षांच्या
 संमतीनें बदलण्यांत आला पाहिजे, या अणेमालवीयांच्या मताप्रमाणेंच
 वर्किंग कमिटीचेही मत आहे. या दोघांच्या मध्यें मुख्य वादाचा प्रश्न
 असा आहे कीं राष्ट्रीय सभावाल्यांचा या निर्णयाला विरोध आहे अशा
 आशयाचा असेंजळीत ठराव पास करून घेणें कितपत आवश्यक आहे ?
 वर्किंग कमिटीचे असें मत आहे कीं, असा ठराव पास करून घेण्यानें
 काहीं साध्य होणार नाही. कारण त्या निर्णयासंबंधी लोकमत काय
 आहे तें स्पष्ट झालेलेंच आहे. शिवाय काँग्रेस ही देशांतील सर्व जातींची
 एकभेव प्रतिनिधि असल्यामुळें कोणत्याही जातीच्या हितसंबंधाचें
 रक्षण करणें हें तिचें कर्तव्य ठरतें. तेव्हां एकादी जात जर निर्णयाला
 संमति देत आहे तर तिच्यासाठीं हा निर्णय फेटाळून देणें इष्ट होणार
 नाही, असें वर्किंग कमिटीला वाटलें असावें.

वर्किंग कमिटीच्या ह्या भूमिकेवर निरनिराळ्या प्रकारांनीं हल्ले
 चढविण्यांत आले आहेत. एके ठिकाणीं असें प्रतिपादन करण्यांत
 आलें आहे कीं, काँग्रेस ही जरी लोकमताची प्रतिनिधि असली तरी
 तिनें पुढाकार घेऊन देशाला योग्य मार्ग दाखविला पाहिजे. आणि
 खरोखर पद्दतानां प्रसुत ठिकाणीं वर्किंग कमिटीनें अगदीं हेंच केलें आहे.

तिनें आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे व शिक्षण, सामोपचार व सलोखा या उपायांची योजना करण्याचा आपला विचार जाहीर केला आहे. दुसऱ्या ठिकाणी असे म्हणण्यांत आले आहे कीं कॉमेसची ही भूमिका एका जातिसमूहाला पसंत असली तरी इतरांना मान्य नसल्यामुळे त्यापासून काहीं फलप्राप्ति होणार नाही. असें जर कोणी सिद्ध करूं शकला कीं, वर्किंग कमिटी किंवा असेंब्ली यांनीं जर हा निर्णय धुडकावून लावला तर तो सरकारकडूनही धुडकावला जाईल तर मात्र वर्किंग कमिटी दोपास पात्र होईल. सर्व जातींचें एकमत झाल्याखेरीज हा निर्णय बदलला जाणार नाही, ही जोपर्यंत काळथा दगडावरची रेघ आहे तोपर्यंत वर्किंग कमिटीला असें धोरण ठेवल्याखेरीज गत्यंतरच नाही.

राष्ट्रीय मुसलमान जातिनिर्णय मान्य करावयाला तयार नाहीत असें म्हणतात. मुसलमान समाज हा निर्णय स्वीकारावयाला तयार आहे, असें कोणी म्हणतांच प्रो. अब्दुल मजीदखान उसळून उठतात. ते याच्याही पुढें जाऊन म्हणतात, कीं वर्किंग कमिटीनें हा निर्णय घडघडीतपणें फेंटाळून न लावण्यांत, मुसलमान समाजाची अप्रीति संपादन केली आहे. कारण या ठरावानें मुसलमानांच्या हक्कांचें किंवा हितसंबंधांचें संरक्षण होत नाही. अगर त्यांचा त्यापासून यत्किंचित् फायदाही नाही. अशी प्रखर राष्ट्रीय वृत्ति पाहिली म्हणजे आनंद वाटतो. आणि अशाच वृत्तीची उत्तरोत्तर वाढ होत जाईल, अशी वर्किंग कमिटीची अपेक्षा आहे. पण अत्यंत खेदाची गोष्ट कीं आज मुसलमान बहुजन समाजाची वृत्ति प्रो. मजीदखान यांच्याप्रमाणें नाही. मुसलमान समाजाचे लोकप्रिय व प्रतिष्ठित पुढारी वरीलप्रमाणें आपली मनोवृत्ति प्रगट करतील तर वर्किंग कमिटी आपला ठराव तत्क्षणींच मागे घेईल. जातिनिर्णय फेंटाळून लावण्यास वर्किंग कमिटी एका क्षणाचाही अवधि लावणार नाही. मुसलमानांच्या

मनोवृत्तीत असा हितावह पालट घडवून आणण्याची खटपट कर-
ण्यास वार्किंग कमिटी तयार आहे. इतर जातीप्रमाणे मुसलमानांवर
वार्किंग कमिटीचा विश्वास असल्यामुळे तिने मुसलमानांना त्यांच्या
कलाप्रमाणे वागण्यास मुभा दिली आहे.

मग काँग्रेसवर असा आक्षेप घेतला जातो की, काँग्रेस जर कोण-
त्याही जातीच्या विरुद्ध जात नाही, तर कोणालाही न विचारतां
आपलें ध्येय व धोरण बदलण्याचा तिला काय अधिकार आहे ? तिनें
स्वातंत्र्याची गर्जना केली तेव्हां कुठें तिनें मुसलमानांचा सहा घेतला
होता ? अगर अस्पृश्योद्वाराची मोहीम सुरू करतांना तिला कांहीं
हिंदु विरोधक भेटले होतेच कीं नाहीं ? पण या दोन गोष्टी अगदीं वेगळ्या
आहेत. त्यायोगें जातीजातीत फाटाफूट होण्याचा प्रसंग येत नाहीं. एका
मुसलमान पुढान्याच्या चिकाटीमुळेच स्वातंत्र्याचें ध्येय पुढें आलें
व मद्रासच्या काँग्रेसमध्ये एका मुसलमानाच्या अध्यक्षतेखालीच
काँग्रेसनें अगदीं पहिल्याप्रथम संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पसार केला.
अल्लीवंधू किंवा मौलवी महंमद शफी दाऊदी इत्यादिकांनीं स्वातंत्र्य-
ध्याचा जयघोष कसा केला व आज ते जातीनिर्णयावद्दल कसे वागत
आहेत तें सर्वास ठाऊकच आहे. अस्पृश्यतेच्या प्रभाला जरी कांहीं
थोड्या हिंदूंचा विरोध असला तरी बहुजनसमाजाला ती चळवळ
संमतच आहे. या विरोधी लोकांचें मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचे
प्रयत्न चालूच आहेत, पण या विरोधकांची काँग्रेसनें उपेक्षा केलेली
नाहीं, हेंही प्यानांत ठेवले पाहिजे. कारण ह्या जातिनिर्णयान्या
ठरावांत अस्पृश्यतेचें सध्यांचें अस्तित्व मान्य करण्यांत आलें आहे.

पं. मदनमोहन मालवीय अगर श्रीयुत अणे यांच्यासारख्या मह-
नीय पुढान्यांच्या राजीनाम्याची काँग्रेसला किंमत वाटत नाहीं हें
सुमजणें चुकीचें आहे. पंडितजींची अतुल देशसेवा व त्यांची काँग्रे-
सच्या जन्मापासूनची तिच्यावरील अनन्य निष्ठा या गोष्टी इतक्या

लोकोत्तर आहेत कीं काँग्रेसमधून त्यांना फुटण्याचा प्रसंग यावा हें देशाचें घोर दुर्दैव आहे, असेंच प्रत्येकाला वाटल्याखेरीज रहाणार नाही. केवळ नाईलाज म्हणूनच वर्किंग कमिटीला आपला निराळा मार्ग पत्करणें भाग पडले आहे. जातिनिर्णय बदलून घेण्याच्या एका इच्छेनेच अणे मालवीय काँग्रेसच्या बाहेर पडले आहेत. केवळ या जातिनिर्णयाच्या प्रश्नावरच त्यांचा मतभेद असल्यामुळे ते काँग्रेसला सोडून गेले आहेत. या प्रश्नावर मतस्वातंत्र्य देण्याची वर्किंग कमिटीने तयारीही दाखविली होती. उमेदवारांना जर काँग्रेसच्या नांवावर निवडून यावयाचें आहे तर त्यांनीं स्वतःचीं मते वाजूला ठेवून काँग्रेसच्या मताचा पुरस्कार करावयास नको काय ? काँग्रेसच्या उमेदवारांनीं एक गटानें काँग्रेसची वाजू संभाळली पाहिजे. प्रत्येकाला प्रत्येक वेळीं जर मतस्वातंत्र्य देण्यांत आलें तर कोणत्याही पार्लमेंटरी संस्थेत 'पक्ष' या स्वरूपांत कोणताही पक्ष उरणार नाही. पक्ष म्हटला कीं तेथें वैयक्तिक पत गुंडाळून ठेवावें लागतें. असें असूनही मतापेक्षां सदसदविवेकबुद्धीचा प्रश्न जेव्हां पुढें उपस्थित झाला तेव्हां त्याला मान देण्याची वर्किंग कमिटीने तयारी दाखविली.

अद्यापही त्या मतभेदाच्या काळोखांतून मार्ग निघण्याला अवसर नाही काय ? आणि यशस्वि मार्ग निघाला नाही तरी एकांदर निवडणुका परस्पर सल्लाग्यानें पार पडतील अशी आशा आहे. कारण दोघांत मतभेदाचा मुद्दा एकच आहे, धार्मिक मतैक्यच आहे. हे सगळें तात्पुरतें वादळ वादळ शमल्यावर हिंदुस्थानांत ऐक्याचें घातावरण उत्पन्न होऊन हिंदी स्वातंत्र्याचा सूर्य लवकरच उदयास येवो असें माी मनःपूर्वक शिष्टतां.

काँग्रेस व निवडणुका

ता. १ ऑक्टोबर १९३४ रोजी पाटणा येथें जातीय निवाट्यावर भाषण करीत जसतां राजेंद्रपापूंनी पुढील उद्गार काढले:—

“असेंल्लीत जातीय निवाड्याविरुद्ध फक्त ठराव पास करून जर तो निर्णय खरोखर रद्द झाला असता तर आपण स्वतः तावडतोच पं. मालवीय यांच्या कार्यक्रमाला पाठिंबा दिला असता. जातीय निवाडा इतक्या सहजासहजी रद्द होऊ शकेल, असा मला मुळांच भ्रम नाही. तेव्हां येत्या असेंल्लीच्या निवडणुकीत काँग्रेसच्या उमेदवारांनाच मते देऊन काँग्रेसच्या कार्यक्रमाला पाठिंबा द्या. ज्या वेळी देशांत लढा चालू होता, त्यावेळी असेंल्लीतल्या प्रतिनिधिनी लोकमताला धाव्यावर वसवून जनतेत उत्पन्न झालेल्या स्वातंत्र्याच्या बीजाचे निर्मूलन करण्याकरितां सरकारने चालविलेल्या दडपशाहीच्या हत्यारांना पाजळण्यास त्यांनी मदतच केली. हे जनतेचे प्रतिनिधी नव्हेत हे सांगणे जरूर आहे. तेव्हां देशाच्या मागण्यांचा व गरजांचा असेंल्लीत विचार व्हावा, असें जर वाटत असेल, तर देशाकरतां ज्यांनी हालअपेष्टा सोसल्या आहेत, अशाच काँग्रेस प्रतिनिधींना तुम्ही निवडून देणे जरूर आहे. काँग्रेसच्या उमेदवारांना पाठिंबा देऊन पूर्वीप्रमाणेच काँग्रेसला आणीबाणीच्या वेळी सहाय्य करा..... जातीय निवाडा हा अराष्ट्रीय असून त्यांत शक्य तितक्या लवकर सुधारणा घडवून आणावयास पाहिजेत. ही काँग्रेसची व तिच्या टीकाकारांची भूमिका सारखीच आहे. पण या दुरस्त्या कोणत्या पद्धतीने घडवून आणाव्यात, यासंबंधाने फक्त मतभेद आहेत. पण या बाबतीत प्रामुख्याने एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयास पाहिजे की, जातीय निवाड्यांत ज्या ज्या जातींविरुद्ध अन्याय करण्यांत आला आहे, त्यांनी स्वतःची जबाबदारी ओळखून परस्परांना संमत असेल अशी दुरस्ती करवून घ्यावयास पाहिजे. तेव्हां अशा परिस्थितीत ब्रिटिश सरकारला दुरस्ती करण्याला सांगणे योग्य होणार नाही. जातीय निवाड्यांत दलित वर्गाला वग्याच ठिकाणी अन्याय करण्यांत आला आहे. पं.

मालवीयांना असें वाटते कीं जर जातीय निवाडा राष्ट्रविरोधी आहे तर तो फेंटाळून लावण्यांत कॉम्रेसनें कुचराई कां करावी ? या प्रभाचें उत्तर असें आहे कीं नुसती फेंटाळण्याची जाहीर भाषा वापरून किंवा त्यावावत सरकारकडे जाऊन जातीय निवाडा फेंटाळला जात नाहीं. पण पं. मालवीयांनीं जर असें सुचविलें असतें कीं आपण मुसलमानांशीं झगडून त्यांच्या संमतीनें हा निवाडा दुरुस्त करूं तर ती गोष्ट निराळी होती. आणि पं. मालवीय यांच्या मनाप्रमाणें सुद्धां या बाबतींत एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे समेट घडवून आणण्याचा. हा समेट घडवून आणतांना तंटेवरोडे माजविणारे मुद्दे होतां होईल तों टाळावयास पाहिजेत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण पं. मालवीय यांच्या पद्धतीनें हा समेट घडवून आणावयाचा म्हणजे त्यांत जास्तच छडचणी उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. म्हणून आपण सर्वांनीं कॉम्रेसच्याच धोरणाला पाठिवा देणें जरूर आहे. येत्या निवडणुकीमध्ये कॉम्रेसला किरीपत यश येतें, या गोष्टीकडे सर्व जगाचें लक्ष लागलें आहे. कॉम्रेसच्या शत्रूंनाही पूर्णपणें जाणीव आहे कीं सुरळितपणें राज्य चालविण्यास जर कोणी आडवें येत असेल तर ती कॉम्रेसच होय. आणि येत्या निवडणुकींत जर कॉम्रेस यशस्वी झाली तर हिंदी लोक आपल्या राज्यपद्धतीविरुद्ध आहेत, असें राज्यकर्त्यांना पूर्णपणें दिसून येईल. जर कॉम्रेस उमेदवार अयशस्वी झाले तर तो कॉम्रेसचाच पराभव होईल, आणि जनतेचा कॉम्रेसवर विश्वास नाहीं असें त्यावरून सिद्ध होईल, आणि याकरितां आपला विश्वास कॉम्रेसवर आहे, हें आपण जगाच्या निदर्शनास आणलें पाहिजे. ”

प्रकरण आठवें.

राजेंद्रबाबू व लोकमत.

‘ माझे सहकारी ’

“राजेंद्रबाबू हे माझ्या सहकाऱ्यांपैकी एक उत्कृष्ट सहकारी आहेत. त्यांनी मला केव्हांही बोलवावे, मी त्यांच्या सेवेस तयार आहे. हरिजन कार्याप्रमाणेच विहारचे कार्य सर्वांचेच आहे. पण परमेश्वरी सूत्राप्रमाणे मी हरिजनकार्याला जुंपलो गेलो व विहारच्या संकटनिवारणाचे कार्य राजेंद्रबाबूंकडे आले.”

—महात्मा गांधी (मार्च १९३४).

विहारचे आद्य दैवत

“राजेंद्रबाबू हे विहारी जनतेचे आद्य दैवत असून उदात्त शील व असामान्य स्वार्थत्याग यामुळे संबंध देशाला त्यांच्याबद्दल आदर वाटतो. अशा थोर पुरुषाला ऑर्डिनन्सखाली सहा महिन्यांची शिक्षा ठोठावण्यांत आली आहे. जेव्हां अशा लोकांना तुरुंगांत धाडण्यांत येते, तेव्हां सरकारचाच जास्त तोटा होत असतो. सरकारला त्या पाहून काय मिळते ? काहीसुद्धा नाही. उलट जनतेच्या असंतोषांत भरच पडते. श्री. राजेंद्रप्रसाद हे महात्मा गांधींच्या अत्यंत विश्वस्त

अनुयायांपैकी एक असून कायायाचामनेकरून अहिंसेचें आचरण करण्यांत गांधींच्या खालोखाल त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचीही गणना करतां येणार नाही. त्यांचें जनतेवर जसे कमालीचें नियंत्रण होतें तसा त्यांचा प्रभावही होता. आपल्या प्रांतांतील कार्यकर्त्यांच्या हृदयांत सेवा व त्याग यांचें बीजारोपण करून त्यांनीं ऐन अरणी-वाणीच्या वेळीं त्यांच्याकडून अहिंसा धर्माचें पालन करविलें. ”

—लीडर, अलाहाबाद. (१०।७।१९३०).

पस्तीस वर्षांपूर्वी

“जे बाबू राजेंद्रप्रसाद आज येवढे प्रसिद्धीस आले आले आहेत, त्यांचें ३५ वर्षांपूर्वी नांवसुद्धां कोणास ठाऊक नव्हतें. त्यावेळीं ते शाळेंत शिकत असून मॅट्रीकही झाले नव्हते. पण आज एका शब्दा-सरशीं ते विहारभूकंप फंडासाठीं २५ लाख रुपये जमवूं शकत आहेत. देशासाठीं त्यांनीं जो लोकोत्तर स्वार्थत्याग केला व राष्ट्रासाठीं आपल्या भरभराटीच्या धकिलीवर पाणी सोडलें यामुळें त्यांना ‘त्यागमूर्ति’ म्हणणें अधिक उचित होईल. त्यांचें चारित्र्य, त्यांची कार्यनिष्ठा व त्यांचा स्वार्थत्याग, या गुणांनीं राजेंद्रबाबूंच्या मोठेपणाचा पाया घातला आहे ”

—हिंदुस्थान रिब्यू, पाटणा. (जुलै १९३४.)

राजेंद्रबाबूंची लोकप्रियता

“राजेंद्रबाबू होते म्हणूनच भूकंपप्रस्तांच्या दुःखनिवारणाचें एवढें काम झालें. त्यांनीं मदतीसाठीं विनंति करतांच सर्वंध देशांतून त्यांच्याकडे द्रव्याचे प्रवाह वाहूं लागले. बाबू राजेंद्रप्रसादांची लोकप्रियता घेवढी आहे याचा हा स्पष्ट पुरावा आहे. तुरुंगांतून बाहेर पडतांक्षणींच एक क्षणाचाही विसावा न घेतां त्यांनीं हें संकटनिवारणाचें कार्य आपल्या हातीं घेतलें, व तें यशस्वी करून दाखविलें.

—स्टेट्स्मन, कलकत्ता

दीनबंधु

“ विहारच्या भूकंपपीडित भागांत हिंडत असतां वेळोवेळीं माझ्या डोळ्यांपुढें एक व्यक्ति उभी राहात होती. ती व्यक्ति म्हणजे बाबू राजेंद्रप्रसाद. राजेंद्रबाबू हा राष्ट्राचा बहुमोल ठेवा आहे—राष्ट्राचा एक आधारस्तंभ आहे. शरीरप्रकृति दुर्बल असतांही त्यांनीं दीन दुःखितांची मोठीच सेवा केली आहे. अशा भयंकर आपत्तीच्या वेळीं राजेंद्रबाबू नसते तर विहारची काय स्थिति झाली असती कोणास ठाऊक ?

—बाबू संतोपकुमार यसू, कलकत्त्याचे मेयर

(११-२-३४)

काँग्रेसचे अध्यक्ष

“ हद्दींच्या लोकशाहीच्या काळांत प्रसिद्धीला आतिशय महत्त्व आहे. ज्यांचें नांव नेहमीं वर्तमानपत्रांत झळकते त्यांचीच काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं निवड होणें बहुधा अपरिहार्य असतें. पण प्रसिद्धीसाठीं न घडपडतां एका वाजूला राहून विधायक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची नांवें सुचविणे हें वास्तविक पहाता वर्तमानपत्रांचें काम आहे. या कार्यकर्त्यांचा यथार्थ गौरव व सन्मान करणे हें राष्ट्राचें कर्तव्य आहे. अशा मूक कार्यकर्त्यांत राजेंद्रबाबूंची प्रामुख्याने गणना केली पाहिजे. संघटना-शक्ति, स्वार्थत्याग, बुद्धिमत्ता व विधायक कार्य या दृष्टीनें पहातां काँग्रेसच्या अध्यक्षाच्या जागीं बाबू राजेंद्रप्रसाद याखेरीज दुसरी कोणी लायक व्यक्ति दिसत नाहीं. ”

—मॉडर्न रिव्यू (सप्टेंबर १९२९)

राष्ट्राचा गौरव

“ विहारच्या लोकांना सहाय्य करण्याचा प्रश्न निकड्याचा असला तरी आज राष्ट्रालाही राजेंद्रबाबूंच्या नेतृत्वाची जरूर असल्यामुळे

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिष्ट्र्यांनी त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेही त्याच निर्णयावर शिकामोर्तव केलें. बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेनें जी निस्सीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठीं सुद्धां त्यांनाच कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेक्षांही अधिक मोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें, आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिंडेन्बुर्ग यांनी जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगणावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचें अवघड काम बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्माजींचा नवीन खादीप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गोष्ट फारच चांगली झाली. महात्माजींच्या कार्यक्रमाबद्दलचें शंकाकुशंकाचें निरसन बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकारवाणीनें करतां येणार आहे. महात्माजींच्या कार्यक्रमाबद्दल आज असंतुष्टता दाखविणाऱ्या बुद्धिमान वर्गातूनच बाबू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनीं वकिली सोडून लोकसेवेस आपणांस सर्वस्वी वाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या घातावरणाला वळी पडून त्यांनीं वकिली सोडलेली नाहीं किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकसेवा चालूं ठेवली नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न सुटावयाचा असल्यास महात्माजींच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्माजींच्या कामगिरीनें खात्री पटवून दिली आहे. महात्माजींचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनीं लोकसेवेचें व्रत पत्करलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकसेवेच्या मार्गांत त्यांनीं लोकांचा केवढा विश्वास संपादन केला आहे हें त्यांच्या

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीयांनी त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेही त्याच निर्णयावर शिकामोर्तब केलें. बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेनें जी निस्सीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठीं सुद्धां त्यांनाच कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यंदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेक्षांही अधिक मोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिंडेन्बुर्ग यांनी जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगणावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचें अवघड काम बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्मार्जांचा नवीन खादीप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गोष्ट फारच चांगली झाली. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमाबद्दलचें शंकाकुशंकाचें निरसन बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकारवाणीनें करतां येणार आहे. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमाबद्दल आज असंतुष्टता दारवाणिणाच्या बुद्धिमान वर्गांतूनच बाबू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनीं वकिली सोडून लोकसेवेस आपणांस सर्वर्धी वाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या वातावरणाला वळी पडून त्यांनीं वकिली सोडलेली नाही किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकसेवा चालूं ठेवली नाही. स्वयं-ग्याचा प्रश्न सुटावयाचा असल्यास महात्मार्जांच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्मार्जांच्या कामगिरीनें खात्री पटवून दिली आहे. महात्मार्जांचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनीं लोकसेवेचें व्रत पत्करलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकसेवेच्या मार्गांत त्यांनीं लोकांचा केवढा विश्वास संपादन केला आहे हें त्यांच्या

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीयांनी त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेंही त्याच निर्णयावर शिकामोर्तव केलें. बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेनें जी निस्सीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठीं सुद्धां त्यांनाच कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यंदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेशांही अधिक मोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिंडेन्बुर्ग यांनी जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगगावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचें अवघड काम बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्मार्जांचा नवीन राष्ट्राप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गोष्ट फारच चांगली झाली. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमाबद्दलचें शंकासुशंकाचें निरसन बाबू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकार वाढानें करतां येणार आहे. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमाबद्दल आज असंतुष्टता दारुविणान्या बुद्धिमान वर्गातूनच बाबू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनीं वकिली सोडून लोकांसेवेस आपणांस सर्वर्षी घाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या घातावरणाला वळी पडून त्यांनीं वकिली सोडलेली नाहीं किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकांसेवा चालूं ठेवली नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न मुटावघाचा असल्यास महात्मार्जांच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्मार्जांच्या पामगिरीनें म्नात्री पटवून दिली आहे. महात्मार्जांचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनीं लोकांसेवेचें व्रत पंक्तरलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकांसेवेच्या मार्गांत त्यांनीं लोकांचा बेवदा विश्वास संपादन घेला आहे हें त्यांच्या

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिष्ट्यांनी त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेही त्याच निर्णयावर शिफामोर्तव्य केलें. वावू राजेंद्रप्रसाद यांनी गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेने जी निस्तीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठीं सुद्धां त्यांनाच कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यंदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेक्षांही अधिक मोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिटेन्बुर्ग यांनी जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगगावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचे अवघड काम वावू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्मार्जांचा नवीन खादीप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें वावू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गोष्ट फारच चांगली झाली. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमापढलचें शंकासुशंकाचें निरसन वावू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकारवाणीनें करतां येणार आहे. महात्मार्जांच्या कार्यक्रमापढल आज असंतुष्टता दाखविणाऱ्या बुद्धिमान वर्गातूनच वावू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनीं वकिली सोडून लोकसेवेस आपणांस सर्वांशीं वाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या घातावरणाला वळी पडून त्यांनीं वकिली सोडलेली नाही किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकसेवा चालू ठेवली नाही. स्वराज्याचा प्रश्न मुटावघाचा असल्यास महात्मार्जांच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्मार्जांच्या कामगिरीनें खात्री पटवून दिली आहे. महात्मार्जांचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनीं लोकसेवेचें त्त पत्करलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकसेवेच्या मार्गांत त्यांनीं लोकांचा केवळ विश्वास संपादन केला आहे हें त्यांच्या

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक काँग्रेस कमिष्ट्यांनी त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड केली आणि मुंबईच्या स्वागत मंडळानेही त्याच निर्णयावर शिफामोर्तव केलें. वायू राजेंद्रप्रसाद यांनी गेलें दीड तप राष्ट्राची अनेक तऱ्हेनें जी निस्सीम आणि स्वार्थत्यागपूर्वक सेवा केली आहे, त्या सेवेचा मान करण्यासाठीं सुद्धां त्यांनाच काँग्रेसचें अध्यक्षपद देणें वाजवी होतें. पण यंदां त्यांचा मान करून ह्याच्यापेक्षांही अधिक भोठी जबाबदारी त्यांना अध्यक्षपद देऊन राष्ट्रानें त्यांचेवर टाकण्याचें ठरविलें आहे. जर्मनीचे माजी अध्यक्ष व सेनापति फॉन हिंटेन्बुर्ग यांनी जर्मनी पराभूत झाला असतांना रणांगणावरील सैन्य परत आणून जर्मन राष्ट्राची एकजूट कायम राखण्याचें अत्यंत अवघड काम केलें, तशाच तऱ्हेचें अवघड काम वायू राजेंद्रप्रसाद यांना करावयाचें आहे. महात्मार्जीचा नवीन र्नादीप्रधान कार्यक्रम बुद्धिमान वर्गाला पटवून देण्याच्या दृष्टीनें वायू राजेंद्रप्रसाद यांना अध्यक्षपद देण्यांत आलें ही गौष्ट फारच चांगली झाली. महात्मार्जीच्या कार्यक्रमावद्दलचें शंकाकुशंकाचें निरसन वायू राजेंद्रप्रसाद यांना अधिकारवाणीनें करतां येणार आहे. महात्मार्जीच्या कार्यक्रमावद्दल आज असंतुष्टता दाखविणाऱ्या बुद्धिमान वर्गातूनच वायू राजेंद्रप्रसाद हे पुढें आलेले आहेत. असहकारितेच्या चळवळीपासून त्यांनी वकिली सोडून लोकसेवेस आपणांस सर्वस्वी घाहून घेतलें आहे. असहकारितेच्या भारलेल्या वातावरणाला वळी पडून त्यांनी वकिली सोडलेली नाहीं किंवा नाइलाज म्हणून पुढें लोकसेवा चालू ठेवली नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न मुट्यावधाचा असल्यास महात्मार्जीच्या मार्गानें गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं अशी त्यांची चंपारण्यांतील महात्मार्जीच्या कामगिरीनें रात्री पटवून दिली आहे. महात्मार्जीचें चंपारण्यांतील कार्य पाहूनच त्यांनी लोकसेवेचें प्रत फंकरलें असें दिसतें. त्यांच्या ह्या लोकसेवेच्या मार्गात त्यांनी लोकांचा भेवडा विश्राम संपादन घेऊन जाई हें त्यांच्या

विहारमधील प्रचंड कामगिरीवरून स्पष्ट होतें. तेव्हां महात्माजींच्या मार्गावद्दल व कार्यक्रमावद्दल अविश्वास प्रकट करणाऱ्या बुद्धिमान वर्गाला महात्माजींच्या मार्गाची सयुक्तता युक्तिवाद करून नव्हे, तर आपला अनुभव सांगून पटवून देण्यास मुंबई काँग्रेसला वावू राजेंद्र-प्रसाद यचिसारखा कर्ता अध्यक्ष लाभल्यामुळें महात्माजींच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या कार्यक्रमास बुद्धिमान वर्गाकडून विचारपूर्वक पाठिंबा मिळेल यांत काय संशय ?”

—तुना काळ, मुंबई

काँग्रेसका सभापतित्व

“ यह परम संतोष और प्रसन्नताकी बात है कि समस्त देशने आगामी काँग्रेस-अधिवेशनके सभापतित्वके लिए विहाररत्न वावू राजेंद्रप्रसादको वरण किया है। वास्तवमें सभापति पदके लिये इसके बढ़कर उपयुक्त निर्वाचन और कोई हो ही नहीं सकता था। महात्मा गांधीके असहयोग-आन्दोलनरूपी मन्थनद्वारा देशमें जो कतिपय उज्ज्वल रत्न उपलब्ध हुए थे उनमें राजेंद्रवावू अन्यतम है ! अपनी विद्याबुद्धि, प्रखर प्रतिभा और सबसे बढ़कर आदर्शत्याग, सत्यनिष्ठा और अमायिक चरित्रके कारण आप सभी दिलों और विचारके लोगोंके समान रूपमें सम्मानभाजन बने हुए है। वावू राजेंद्रप्रसाद महात्मा गांधीके अत्यन्त विश्वासपात्र निकटतम सहकारियोंमेंसे है। किन्तु विधिकी विडम्बना तो देखैयो कि जिस काँग्रेसके अधिवेशनका आपको नेतृत्व करना होगा उसके सामने सबसे बढ़कर जो महत्वपूर्ण और साथ ही थिकट समस्या उपस्थित होगी वह है महात्माजीका काँग्रेसके नेतृत्वसे पृथक हो जाना। फिर भी हमें आशा है कि अपनी कर्साधारण योग्यता कर्मकुशलता और महात्मा गांधीकी कर्मनीतिके प्रति अखण्ड निष्ठा द्वारा आप राष्ट्रीय महासभाके अधिवेशनका इस

रूपमें संचालन करेंगे जिससे कॉंग्रेसका नेतृत्व महात्मा गांधीके ही हाथोंमें रहे और कॉंग्रेसवादी पूर्ण आन्तरिकताके साथ उनके निर्दिष्ट पथका अनुसरण करें।”

—विश्वमित्र, कलकत्ता (ऑक्टो. १९३४)

राजेंद्रवाचुंछें अभिनंदन

“निरनिराळ्या प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीयांनीं मुंबईच्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं विहार प्रांताचे नामांकित पुढारी श्री. बाबू राजेंद्र प्रसाद यांचे नांव सुचविलें व कॉंग्रेसच्या स्वागत कमिटीनें ता. १९ रोजीं अखेर त्यांचीच निवड मान्य केली याबद्दल श्री. राजेंद्रवाचुंछें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतां. श्री. राजेंद्रप्रसाद यांनीं स्वतःच अध्यक्ष होण्याचें नाकारलें होतें व रान अद्दुल गफूरखान यांस निवडावें असें सुचविलें होतें, परंतु लाहोर कॉंग्रेसनंतर ओरिसा प्रांतांत जी कॉंग्रेस भरणार होती, पण मध्यंतरीच्या चळवळीमुळें जी भरूं शकली नाहीं, त्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदाची माळ श्री. राजेंद्रवाचुंछेंच्या गळ्यांत पडणार होती. म्हणून आतां मुंबईच्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षस्थानीं त्यांची नेमणूक होणेंच रास्त होतें. शिवाय १९२० सालीं वकिली सोडल्यापासून व राष्ट्रकार्यास वाहन घेतल्यापासून त्यांनीं जी अव्याहत व विविध राष्ट्रसेवा केली आहे ती घ्यानीं घेऊन श्रुतशतावुदीनें त्यांसच हा मान देणें सर्वसर्वा योग्य होतें. विहार कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष, विहार प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष व १९२२ सालाच्या गया कॉंग्रेसच्या स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष होण्याचा मान राष्ट्रानें त्यांस यापूर्वीच दिलेला आहे. यंदा त्यांच्या हातीं कॉंग्रेसचीं सर्व सूत्रे देण्याचें राष्ट्रानें ठरविलें हें यथायोग्यच झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.”

—केसरी, पुणे.

हमारा राष्ट्रपाति.

“साधु राजेन्द्र, महात्मा गांधी की तरह, कोई प्रगट तत्वज्ञान नहीं है, तोभी बिहार की भूमिमें, राजेन्द्रप्रसादजी ने, भगवान बुद्धकी प्रेरणाके वरदान स्वरूप, अपनेमें अजातशत्रुता पाई है। राजेन्द्रबाबू कडवा शब्द तो राष्ट्रके महान शत्रूसे भी नहीं बोल सकते, किंतु राष्ट्रोत्थान के कार्यमें उनकी शक्तिकी बाढको, उनकी ठंडी ताकतको कोई रोक नहीं पाता। राजेन्द्रप्रसाद उन आत्माओ में से है जो हिन्दी भाषा और हिन्दी संसारको अपने अस्तित्व से गौरवान्वित किये हुए है। देशमें, राजेन्द्रप्रसाद एक व्यवस्थित राष्ट्रीय आज्ञा, और निश्चित राष्ट्रीय-योजना-पूर्ति, तथा सच्ची क्रियाशीलता है। ऐसे व्यक्तिको बम्बई काँग्रेस के लिये सभापाति चुनकर, राष्ट्रनें अपनी चुनाई की मानदण्ड की उज्वलता और उच्चता दिखाई है।

—कर्मवीर, खांडवा.

प्रकरण नववें.

उपसंहार.

राजगी जीवन

राजेंद्रबाबूंसारख्या सार्वजनिक व्यक्तींच्या राजगी जीवनावदल सामान्य जनतेला एक प्रकारचें कुतूहल घाटत असतें. त्यांची कौटुंबिक रहाणी कशी असते, ते आपल्या मुलायाळांशीं फसे वागतात, त्यांचा दैनिक कार्यक्रम काय असतो वगैरे गोष्टी कळण्यावदल बहुजन समाजाला उत्कंठा असणें साहजिक आहे. कारण मनुष्याचें खरें व्यक्तित्व जर कोठें दृष्टीस पडत असेल तर तें त्याच्या परीं दृष्टीस पडते, असा एक मिटांत आहे. पण राजेंद्रबाबूंसारख्या सार्वजनिक कार्यांशीं एकरूप झालेल्या व्यक्तींचें वर्तन परींदारीं एकच असतें. घराकडे ते निगळ्या भावनेन पदातच नाहींत. त्यामुळे त्यांच्या अंतरंगाचें दर्शन घेण्याची ज्वाला उत्सुकता असेल त्यानें राष्ट्रफार्यांत मग्न असलेल्या राजेंद्रबाबूंना अवलोकन करावें, म्हणजे त्यांचें व्यक्तिमत्त्व त्याला तेव्हांच कळून येईल. राजेंद्रबाबूंची एव्हंदर बागपूक पाहिली तर, तीं एकादा सर्वसंगपरित्याग केलेल्या मंत्र्याणाप्रमाणें जादे, असें दिसून येईल. आपल्याला घरदार, संसार,

मुलेंवाळे कांहीं नाहींत, राष्ट्र हेच आपले घरदार आहे, या वृत्तीने ते वागत असतात. म्हणजे आपल्या कुटुंबावर किंवा कुटुंबिक जीवनावर त्यांनीं सर्वसर्वां पाणी सोडले आहे, असें नाहीं. थेट महात्मा गांधींच्या रहाणीप्रमाणे त्यांची रहाणी आहे. स्त्रीपुत्रादिकांच्या व्यामोहांतून ते कधींच मुक्त झाले आहेत.

राजेंद्रबाबूंचा विवाह फार लहानपणीं झाला. त्या वेळीं त्यांचें वय फारतर १४ वर्षांचे असेल. राजेंद्रबाबूंचें वैवाहिक जीवन आरभापासूनच सुखमय व आदर्शभूत आहे. त्यांना मृत्युंजयप्रसाद व धनंजयप्रसाद असे दोन चिरंजीव असून मृत्युंजयबाबूंचे वय आज २८ वर्षांचे आहे. त्यांनीं कांहीं दिवस महात्मा गांधींचें ' हिन्दी नवजीवन ' व राजेंद्रबाबूंचा ' देश ' या वृत्तपत्रांत जबाबदार सहसंपादक म्हणून काम केले आहे. ते विहार विद्यापीठाचे पदवीधर आहेत. राजेंद्रबाबूंच्या कुटुंबांत त्यांची पत्नी, मुले व सुना याशिवाय एक विधवा वहीण आहे. महेंद्रबाबूंच्या मृत्युपर्यंत दोघे बंधू एकेच ठिकाणी अत्यंत सलोग्यानें रहात असत. महेंद्रबाबू होते तोपर्यंत तेच घरचें सर्व पहात असत. राजेंद्रबाबूंना घरांत यत्किंचितही लक्ष देण्याची जरूरी नसे. बकिली सोडल्यानंतर राजेंद्रबाबूंचें उत्पन्न एकदम घटलें, पण त्यांनीं स्वतःच्या चरितार्थासाठीं राष्ट्रीय फंडातून कधीं एक पैसाही घेतला नाहीं. महात्मा गांधीं वगैरेंनीं खूप आमह केला, पण दोघे बंधू अगदीं अढळ राहिले.

राजेंद्रबाबूंचे घराणें कुलीन व खानदानांचें असलें तरी नवीन आचारविचारांचा स्वीकार करावयाला त्या घराण्याने सदैव अनुकूलताच दाखविली आहे. राजेंद्रबाबूंना सुधारक म्हणतां आलें नाहीं तरी त्यांची रहाणी सुधारलेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. वेढ्याळ रिवाजांचा व अप्रयोजक चालीरीतींचा त्यांनीं केव्हांच त्याग केला आहे त्यांच्या घरात स्पर्शास्पर्शांचें अस्पृश्यतेचे वंड नाहीं.

विहारमध्ये पडद्याची चाल नामशेष करण्यांत त्यांनींच पुढाकार घेतलेला आहे. अर्थात् त्यांच्या घरांत पडदा नाही, हें सांगणें नकोच. त्यांची पत्नी फारशी शिक्लेली नाही, तथापि स्त्रियांच्या चळवळींत त्यांचा बराच भाग असतो. परवांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत त्यांनीं एकदां तुलंगवासाचाही अनुभव घेतला आहे. राजेंद्रबाबूंची वडील बहीण श्रीमती भगवतीदेवी यांनींही गेल्या चळवळींत भाग घेतला होता व त्यांना दोन वेळ शिक्षा झाली होती. पुरुषांच्या वरोपर सांध्याला सादा लावून स्त्रियांनींही राष्ट्रकार्यांत पडल्या-शिवाय राष्ट्राचा उत्कर्ष होणार नाही, असें राजेंद्रबाबूंचे मत आहे. आपल्या चिरंजीवांना लिहिलेल्या एका पत्रांत राजेंद्रबाबू म्हणतात, 'देश की उन्नति तब तक नहीं हो सकती जब तक स्त्रीपुरुष दोनोंको शक्तियां मिलकर काम न करें !'

उपसंहार

राजेंद्रबाबू हे जात्या लढाऊ वृत्तीचे नाहीत. ते अत्यंत सत्वशील व शांत असून पुढे पुढे करणें किंवा प्रसिद्धीसाठीं धडपडणें या गोष्टी त्यांच्या स्वभावांतच नाहीत. एकनिष्ठें व शांतपणें कार्य करित रहाणें हा त्यांचा स्वभावधर्म आहे. ते जसे दृष्टष्ट नेते आहेत तसे ते आदर्श अनुयायी ही आहेत. देशांतील इतर पुढाऱ्यांचा त्याग व राजेंद्रबाबूंचा त्याग यांत महदंतर आहे. राजेंद्रबाबूंनीं केवळ सर्वत्याघर पाणी सोडलें नाही, तर जनाथांच्या सेवेसाठीं त्यांनीं आपला देह जर्पण केलेला आहे. त्यांच्या या त्यागाची महती कोण वर्णन करूं शकेल ! अशा दर्जाचे योर पुढारी राष्ट्राला वैभवांही ललामभूतच होत. व त्यांच्यामुळेच राष्ट्राचा भविष्यकाळ उजळ होत अमता.

परिशिष्ट.

चरित्रांतील महत्वाचे प्रसंग.

३ डिसेंबर १८८४—जन्म.

मार्च १९०२—मॅट्रिक—कलकत्ता युनिव्हर्सिटीत पहिला नंबर.

मार्च १९०६—बी. ए.—पहिल्या वर्गात पहिले आले.

ऑक्टोबर १९०६—बॅरिस्टरासाठी इंग्लंडची तयारी.

पण वडिलांच्या इच्छेसाठी वेत राहिले.

डिसेंबर १९०७—एम. ए.—दुसरा वर्ग.

जुलै १९०८—मुझफरपुरच्या ब्राह्मण कॉलेजांत इंग्रजांचे प्रोफेसर.

जानेवारी १९०९—ब्राह्मण कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल.

मार्च १९०९—वाकिटी करण्यासाठी कलकत्त्याला प्रयाण.

जुलै १९०९—कलकत्त्याच्या सिटी कॉलेजांत अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर.

मार्च १९१०—एलएल. बी.

एप्रिल १९१०—ना. गोखले यांजकटून भारतसेवकसमाजात

आमंत्रण—वडिलां बंधूंच्या इच्छेसाठी नकार.

ऑगस्ट १९११—कलकत्ता हायकोर्टात वकिलीला सुरवात.

मार्च १९१४ ते १९१६—कलकत्त्याच्या लॉ कॉलेजात प्रोफेसर.

मार्च १९१५—एलएल. एम्.—पहिल्या वर्गात पहिले आले.

एप्रिल १९१६—पाटणा हायकोर्टात वकिलीला प्रारंभ.

जानेवारी १९१७—महात्मा गांधींसह चंपारण्यात दौरा.

१९१७—१८—चंपारण्यात.

ऑगस्ट १९२०—काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणे वकिली सोडली.

६ जानेवारी १९२१—बिहार विद्यापीठाची स्थापना.

१९२२-२८-विधायक राजकारण-खादीचा प्रचार.

राष्ट्रीय शिक्षणाचें कार्य इ.

१९२८-शेतकऱ्यांची सेवा करण्यासाठी ब्रह्मदेशांत प्रयाण.

मार्च १९२८-खटस्याच्या कामासाठी विलायत यात्रा.

५ जुलै १९३०-सत्याग्रहाच्या चळवळीत ६ महिन्यांची कैद.

४ जानेवारी १९३२-दुसऱ्या चळवळीत सहा महिन्यांची शिक्षा.

६ जानेवारी १९३३-१५ महिने तुळगावासाची सजा.

१७ जानेवारी १९३४-आजारीपणामुळे तुळगावात सुटका.

२० जानेवारी १९३४-बिहार भूकंपनिवारणाचें कार्य.

३० सप्टेंबर १९३४-मुंबई काँग्रेसचे अध्यक्ष.

२१ ऑक्टोबर १९३४-कल्याणहून खास गाडीतून मुंबईस प्रयाण.

मान-सन्मान

१९२०-बिहार प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष-मुंगेर.

१९२०-बिहार राजकीय परिषदेचे अध्यक्ष-भागलपुर

१९२१ ते १९३४-काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे सभासद.

१९२२-काँग्रेसचे मुख्य चिटणीस.

१९२२-हिंदुमहासभेचे स्वागताध्यक्ष-गया.

१९२३-हिंदी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष-कोकोनाडा.

१९३३-बिहारप्रांतीय साहित्यसंमेलनाचे स्वागताध्यक्ष-पाटणा

१९२४-शहर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष-पाटणा.

१९२४-अखिल भारतीय कायस्थ परिषदेचे अध्यक्ष-जौनपुर.

१९२६-बिहारप्रांतीय हिन्दी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष-दरभंगा

१९२७-सयुक्त प्रांतीय साहित्य संमेलनाध्यक्ष-गुरुकुल कांगडी.

१९३०-जगन्नाथपुरी काँग्रेसचे निवडित अध्यक्ष.

१९३०-१९३१-काँग्रेसचे इंग्रसी अध्यक्ष.

१९३४-४८ व्या काँग्रेसचे अध्यक्ष-मुंबई.